

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

रा०पु०/N.L. 38.

MGIPC-S6-13 LNL/72-10-1-73-10,000.

1807C

84.9

रा० पु०-44

N. L.-44

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से विलम्ब शुल्क लिया जायगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

180-F. 180 Jc 84.9
BIBLIOTHECA INDICA.

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company.

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY

DR. E. ROER.

VOL. I.

JANUARY TO APRIL, 1848.

Nos. 1 TO 4.

माधवाचार्यकृतभाषसहितऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्यायपर्यन्तं।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE

RIG VEDA.

WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

BY

DR. E. ROER.

14/76

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1849.

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES Nos. 661-698-718-747.

ADVAITA BRAHMA SIDDHI

BY

KASMIYAKA SADANANDA YUTI

EDITED WITH CRITICAL NOTES

BY

PANDIT VAMAN SHASTRI UPADHYAYA OF

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ।

आश्वीरक-श्रीसदानन्द-यति-विरचिता ।

इसलामपुराभिधायामनिवासिना

पण्डित वामनशास्त्री उपाध्याय

इत्येतेन संशोध्य

संस्कृतव्याख्यया समाधीकृता च ।

सह च

वङ्गदेशीयाख्यातिकसमाजानुज्ञया

कलिकातानगर्या

वाप्तिष्टमिश्रनयन्यासये

सुदिता ।

अद्वैतब्रह्मसिद्धिभूमिका ।

पूज्य-स्वप्रिय परमप्रसादाधिगत-विद्येन देशाटनलभ्यान् मतिवै-
 १ गुणान्* सत्यादयितुमिच्छता मया प्रथमं दाक्षिणात्यान् जनप-
 दप्रमिता तत्रत्य-विविधभोजस्थितिं देशाचारवैविध्यं धर्मस्थितिं च
 २ तत्र तत्र अनेकविद्याविनोदनां विदुषां दर्शन-प्राप्त-समाधत्तादि-
 नात्मानं सम्माद्य तत्सहवास-सुखमनुभूय कांश्चन सुप्रसिद्धान् सम्मति-
 धर्कवर्त्तिनीश्वरकमल-श्रीतल्लभायास्तु विद्यान्तान् भूमतीन् दृष्ट्वा तेभ्यो यथो-
 चित्तं सत्कारादिकं धानुभूय खण्डहानुप्रति प्रतिनिहतम् । कश्चित्कालं
 गृहे स्थित्वा प्रवत्सलेशान्तरिमार्ग्यं उत्तरपूर्वदिक्-प्रदेशावभोजनाय तत्र-
 क्षमाणसोऽभवम् ।

शिवसंबन्धरौघ-अष्टाक्षप्रोपरि ह्यग्रीतितमे वर्षे षष्ठे मासे दशमदिने
 अष्टा सुम्बापुर्याः स्वकाशात् उत्तरानिमुखः प्रचलितोऽहम् । तत्र प्रथमं,
 खण्डतयज्यद्वारा विदितनामधेयं भालवाधिपतिं (तस्मिन्मये युवराजं)
 दृष्ट्वा तत्कृतानल्यज्येन प्रथममेव तुष्टहृदयः अल्पमप्यनल्पसिव मत्वा तत्कृत-
 सत्कारं स्वीकृत्य राजस्थानाभिधप्रदेशगतान् भूपतिसंज्ञितान् प्रत्युत्तमान्
 मानवानिव मानवान्मास्व राजपुत्र-राजदर्शनसहमहोत्सवान् ।
 राजानः, कति मन्त्रिणः, कति सार्वभौमाधिकः,
 असुदप्रारङ्गता विदुषः, कति रमणीयाणि देवालयाणि, का-
 धावेवै देशान्तरस्थं जनं विस्मापयन्तो जीह्वाञ्च मया दृष्टाः । अस्त-
 चयशून्यान् नव-द्व्याकृतैर्गोर्हितान् दाक्षिणात्यमखण्डाधिपतीन् दृष्ट्वा अतीव

* प्रवासस्य मुद्रा यथा—
 तीर्थानामपगत्यनं परिचयः सर्वत्र विनाजलम्
 ज्ञानार्थमिरीक्ष्यं पुण्यमैकान्त्यद्वन्द्वीकृतम् ।

शुनिका ।

ना भया, निपुणज्ञानेभ्योरहितानपि बाध्यादभयेण सदा-
 तः राजस्थानगतान् नरपतीन् दृष्ट्वा अथङ्गमप्याका विनोदि-
 तेष्वश्वेभ्यः मृदासात्-राजादिभ्यः विशिष्ट-सत्कारः । अनन्तरं
 अग्रतान् कतिचन भूपतीन् वत्तदेशसत्कारांश्चावलोक्य प्राची-
 नः प्रवेशान्द्वयेन दुरोत्सारितमपि वङ्गदेशं निश्चासदाचारदिभि-
 र्भवीव पवित्रं सार्वभौमिकीप्रतिनिधिनिवासिन राजकुली-निकयं
 शान्तारं द्रष्टुमासेन भया; मार्गे स्वप्रथमं देशान्तरागतानां यत्र
 तत्र तत्र घोरिकासु तत्रत्य-दिवद्वारा आतिथ्यं सम्पादयन्तीमिव च
 शरीरं वाराणसीमवलोक्य, अक्रुन्मकाजलाश्रवणेनाक्तानं पावयित्वा अन्त-
 र्गतानिश्चिन्तितं विवरूपमपि कृतकनिवासं भगवन्तं विश्वेश्वरमानर्घ्यं, तत्रैतान्
 निखिलवारद्वयः विदग्धनान् सुखमुञ्जरवलोक्त, तेषां लिङ्गद्वीकीनाभ-
 मुररोक्तं तत्रगरनिवासद्वयमत्यक्तमना अभिभगवतो विश्वेश्वरस्य चर-
 कसर्गं धृष्टिं निधाय कलिकाताविष्वासिनीविष्मसङ्गतमानसः पुनरागतमाय
 पस्थितः । वाराणसीं गमन्तुं निश्चितेन मया समस्तराजधानीं कुक्षमपुरीं
 आरुन्ध्याक्यवियोगविद्वामपि (पाठशा) कश्मिरीमिव मदागमनप्रतीक्षया
 भर्गि स्थितं द्वाष्टिद्येन सभाजयित्वा अन्तरागतानि अन्वयान्ति
 तीर्थ-क्षेत्रादीन्वलोक्य स्वस्था प्रस्थितम् । स्वमद्विद्वया आकारयन्तीं
 समनः कलिकांमिव कलिकातमभिरुचौ दृष्टवानहम् । तत्र च चक्र-
 निधिरुर्ध्वनागतस्मानन्तराज-राजपुत्र-दूतादिभिः कृतमन्त्रमिव
 गमिव लब्ध्याः आश्रयमिव द्वाष्टिद्वयस्थापयामिव
 तत्र अनेकगुणविशेषविशिष्टं तत्रगरं दृष्ट्वादृष्ट्वा विदग्धन-
 सुखमनुभूयानुभूय च हर्षिं पाषादितवान् । कतिचित्कालं तत्र
 स्थित्वा सैशिशान् जनपदान् तत्रत्यं ब्राह्मणकुलविशकमपि आनर्थं लब्धौ-
 द मद्भाराजमवलोक्य दृष्ट्वा विशिष्टसत्कारं दौर्जय पाषादिते-
 कीदृकादृष्टमना मार्गेष्टान् मद्भाषादीन् जनपदान् दृष्ट्वा
 चक्रवर्तिनीप्रतिनिधिनिवासं निदिक्षान् (विष्ठा) ।

XII C.22

57

P R E F A C E.

THE present work is the first of a series of Oriental publications, which, as the title intimates, will be printed under the patronage of the Hon. Court of Directors and the superintendence of the Asiatic Society. It is to appear in the form of a Journal, in monthly numbers of 80 to 100 pages. Every work is intended to be accompanied with an English translation, and if taken from Sanscrit literature, with its commentary also. The works of this collection may be of any Oriental language, provided they relate to India; the greater part, however, will be taken from the Sanscrit, partly because the literature of that language in all its branches possesses a number of valuable works, not yet published, and partly because the Sanscrit is more intimately connected with India than any other Oriental language.

The idea of this publication is due to my friend, Mr. Laidlay, to whose minute on the Oriental Publications of the Asiatic Society (Annual Report of the Asiatic Society 1847,) I refer for further information.

Before entering upon an account of this edition of the collection of the Rig Vêda Hymns, I have to premise a few words explaining to those of my readers who are not acquainted with the late proceedings of the Asiatic Society, the reason why it is to remain a fragment.

Requested by the Asiatic Society to obtain the suggestions of the Oriental Section with regard to the immediate adoption of measures to publish the Vêdas, I submitted to the Oriental Section, the 30th March 1847, a Report, proposing the publication of the Sanhitâ of the Rig Vêda with its commentary and a translation of the text. The Society approved of the proposition, and appointed me editor of the work, under the superintendence of the Oriental Section. The MSS. for the edition had been collected from the Libraries of Calcutta and the College

of Benares, and the first two lectures completed, when a letter from Professor Wilson announced to the Society, that the printing of the Rig Vêda Sanhitâ had been commenced upon at Oxford, at the expense of the Court of Directors, and that other parts of the Vêdas were preparing for the press in Germany and Russia. Upon receiving this information the Asiatic Society was obliged to abandon the undertaking, but at the same time resolved to publish the part of the work that had been completed.

The MSS. at my disposal for the text and commentary of the Rig Vêda Sanhitâ, are the following, (a.) for the text.

1. Nos. 8 to 36, from the Library of Bishop's College, on small leaves, a most carefully written and correct MS.

2. No. 443, from the Library of the Asiatic Society.

3. Nos. 1418 to 1428, from the Library of the Sanscrit College, in the most perfect preservation, and in every respect a most excellent and correct MS.

4. No. 1417, from the same, written in the Pada Pâtha, a mode of writing the Vêda Hymns, in which the compounds are separated into their elements, and each word is written independent of the rules of Sandhi.

(b.) For the commentary.

1. A MS. of the Asiatic Society, very incorrect and defective.

2. A MS. from the Sanscrit College, generally correct.

3. A MS. from Benares, also pretty correct, transcribed for the Asiatic Society from a MS. in the College through the kindness of Dr. Ballentyne; this MS., however, does not contain the two first chapters complete. All these MSS. are written in the Devanâgarî character.

No difficulty was experienced in determining the text. The MSS. (with the exception of that of the Asiatic Society) are written with religious attention to the correctness of the text, and a comparison of all with Rosen's edition, gave very few variations; none of them of any importance.

The commentary on the other hand offered in this respect many difficulties. The MS. of the Asiatic Society, besides its numberless orthographical and grammatical errors, is written in so careless a manner, that frequently whole passages are misplaced or omitted. The Sanscrit and Benares College MSS. are much more careful trans-

cripts, although sometimes omissions occur also; they appear, however, to have been copied from one and the same original MS., for, with a few exceptions, they generally agree with each other. These remarks mainly apply to the introduction to the commentary; here discrepancies, omissions, &c. abound, evidently because it is in some passages difficult to understand, and the transcribers sometimes interpolate their own explanation. In the commentary to the hymns the MSS. agree better, and different readings are in fact of rare occurrence.

In giving the different readings it was not thought necessary to mark such deviations as are only variations of the same grammatical form, for instance अन्न for अग्निन्, each of which might have been equally well chosen by the author, and which do not indicate a different shade of thought or expression. Nor was it deemed expedient to point out the omissions in one or the other MS.

The commentary in explaining the Védic forms of grammar, generally refers to Páṇini's Sūtras, without, however, quoting the rules. I have added the references to Páṇini, in which I derived the greatest assistance from Boethlinck's excellent edition of Páṇini's Sūtras. Sometimes the references to Yáska's Nirukta have also been noted, but as I received the Nirukta rather late, I was not able to give them all.

The commentary of Sáyana Achárya is no doubt a mine of learning with regard to Védic literature. It is in every respect a most substantial body of all the learning treasured up for so many centuries concerning the orthodox understanding of the Védas and the religious opinions derived from them. It exhibits a comprehensive knowledge of the different disciplines, connected with the study of the Védas, and also of the works of the author's predecessors. It was first my intention to give an analysis of Sáyana's work, but as my labours in this direction are superseded by Prof. Wilson's edition of the Rig Veda, I have given up the task, other labours now requiring my undivided attention.

With a view to facilitate the proper understanding of the hymns, the following remarks on the religion, as found in them, are offered.

It is first of all necessary to consider the religion of the hymn collections of the Védas independently of the doctrine taught by Sáyana and the Bráhmanas, or the parts of the Védas which contain religious precepts, the ritual, &c. Sáyana, who lived in the 14th century P. C.,

has of course an opinion of the deities in the Védas, which is formed according to the view of the learned Bráhmans of his own days.

Although the Bráhmanas were composed at a very early period, yet the philosophic doctrine of those who had for so many centuries studied the Védas, was then already fully established.

In the Bráhmanas we find a pantheistic system ; there is one all-pervading spiritual substance of which the several gods, as well as all other beings, are parts. This system was adapted to the explanation of the Védaic deities. It is no doubt the prevailing belief of the most ancient period of the Hindu religion nearest to the composition of the Védas. Nay, this philosophical conception, attained in a very early age, has remained unchanged in all periods of Hindu history. In this respect, the religion taught in the Bráhmanas, is the same which the pandits of the present time entertain, the belief that all finite beings are emanations from one infinite substance. The religion of the people only has changed, as there is now a worship of Krishna, Shiva, &c., while before Indra, Agni, &c. were adored.

Referring, however, to the collections of the Véda hymns, we find a different belief. There is evidently a polytheistic worship of Indra, Agni, Aditi, &c., and no attempts as yet are made to form the idea of one infinite substance. The gods of the Védas are evidently elements, as fire, wind, or conspicuous objects of nature as clouds, lightning, &c. Such deities must have a double character, already noted by Yáska, viz. as elements, their attributes are elementary ; as gods, they will receive attributes belonging to rational natures. Thus for instance, the fire in its elementary character consumes, gives light, &c. ; as god it is the messenger from man to the gods in consuming the sacrifice ; it is the keeper of treasure, the source of wisdom, &c. ; it has a chariot and horses, &c.

If we want to reconcile the variety of gods with the idea of one universal being, the result is a monstrous combination of nonsense with philosophical doctrines. If, however, we consider this belief in itself, independently of the symbolical and allegorical explanations of a later period, we shall find it consistent and adapted to the primitive state of the mind of the people. The hymns are generally very simple in their composition ; there are many beautiful conceptions, and on the

whole impress us with a favourable opinion of the moral and poetical susceptibility of the Hindus at an early period.

To introduce in the mythology of the hymns, I quote here a passage from Yáska's Nirukta which gives a kind of systematic view of the gods that occur in the hymns, which is on the whole correct and remarkable for the circumstance, that it exhibits the most ancient view, preserved to us, of the Hindus themselves on the religious system in the Vēda hymns.

The gods are parts of *one* Átmá (universal soul). The Rishis (the sages who are supposed to have first pronounced the hymns) praise them for possessing a greater share of the nature of which all creatures participate, for it is said that all creatures have their origin from the all-embracing nature. The different creatures are produced either by action or by the Átmá. Átmá is like the chariot, Átmá like the horse, Átmá like the bow, Átmá like the arrow, Átmá is the substance of all the gods.

There are three deities : Agni (fire) who has his place on the earth ; Váyu (wind), or Indra (who has his place in the atmosphere), and the sun (Aditi), who has his place in the heavens.

Although each of them is one, they have many names from their greatness, or from the multiplicity of their works ; as one and the same priest has many names from the difference of his duties and praises, as the name of Hota (who sings the Rig Vēda hymns), Adhvaryu (who arranges the sacrifice according to the Yajur Vēda), Brámha, Udgata (who recites the Sāma Vēda), or as many people perform the same work by division of its various parts. The identity of place and fruition must also be mentioned. Thus, on the earth animals, men and gods, have identity of place and fruition ; thus the earth is object of fruition for the clouds, the wind and the sun ; the other world also for fire.

The deities must be considered twofold, first, as far as they are like men by shape and understanding ; in this respect their praises are made accordingly ; and secondly, as far as they are like things ; (unconscious substances) when their praises are also made accordingly.

The attributes of the gods are as follow :

1. The attributes of Agni. His place is in this world (the earth), his sacrifice the Prátasavana ; his season the spring ; the metre, in which he is praised, the Gáyatri. His wives are Ágnáyí (the personified power of fire), Prithibí (the earth), Ilá, his works, the conveying of the

sacrifice to the gods, and of the gods to the sacrifice, and to manifest (the visible things). The deities, which must be praised together with him, are : Indra, Varuna, Parjanya, the Ritus.

2. The attributes of Indra. His place the atmosphere ; his sacrifice the Mádhyandina ; the metre, in which he is praised, the Trishtubh ; the part of the Sáma Veda, devoted to him, Vrihasáma ; his hosts of gods are such, as are in the middle place, and also his wives. His works are the creating of vapour, the killing of Vrittra, and all such deeds as require great strength. The deities that are praised with him, are : Agni, Soma, Varuna, Pushan, Brihaspati, Bramhanaspati, Parvata, Kutsa, Vishnu, Váyu, with Mitra Varuna is praised, with Púshtan and Rudra Soma, with Váyu Púsha, with Váta Parjanya.

3. The attributes of Aditya.

His place the heaven ; his sacrifice the Tritíya Savana ; his season the rainy season, his metre the Saptadasástoma ; his part of the Sáma Veda Vairupa ; his hosts of gods those that dwell on the highest place, and also thus his wives. His works are the attraction of vapours by his rays, the keeping of them, and all such works as require great heat.

It was my endeavour to render the translation as literal as the idiom of the English language would admit, and I believe that the hymns in their English dress may be understood, as they are, without the cumbersome and tedious apparatus of explanatory notes. Independent of a number of words, not met with in the modern Sanscrit, and of some peculiar grammatical forms, the language of the Veda hymns, although elevated, is always simple. The only difficulty to understand it, arises sometimes from words that are omitted, evidently because they contained some allusions well known to the hearers. In such passages I found it necessary to insert one or the other word in the translation. Another cause for sometimes introducing words, not in the original, is a grammatical peculiarity in the ancient Sanscrit. Different from the modern Sanscrit, the language of the Védas may optionally separate a preposition from the verb with which it is compounded, and this liberty extends so far, that when in the first half of a Sloka the verb and preposition are given, the preposition alone is sometimes repeated in the second part of the distich. On such occasions the insertion of words was of course indispensable. All the words, thus introduced, have been marked by italics.

I have noted for each hymn the name of the deity which is praised, the name of the Rishi and the metre in which it is composed. The Rishi of a hymn, as known from Colebrooke, is the sage to whom it has first been revealed by Bráhma. The names of the Rishis as the seers of certain hymns, are handed down to us by the Anukramaniká, one of the most ancient works of Védic literature, which enumerates all the hymns of the Rig-Véda. I observe here, that the parts of the Anukramaniká referring to the first two lessons, are given at their commencement.

With regard to the division of the collection of the hymns, I would in conclusion remark, that there are two modes of dividing it. According to one, it is divided into 10 Maṇḍalas (circles) parted into more or less of Anavákas (chapters) containing somewhat more than a thousand hymns of unequal length. According to the other it has 8 Ashtakas (the eighth part of a whole), each of which is subdivided into 8 Adhyáyas (lessons). These again are divided into more or less Vargas (sections), each containing five Rigs or simple verses, of which there are somewhat more than 10,000 in the Sanhitá of the Rig-Véda.

ॐ तत्सत् ॐ ।

ऋग्वेदप्रथमाध्यायानुक्रमणिका १

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ अग्निं नवमधुकृन्दावैश्वामित्रो, वायोवा-
यव्ये, न्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा, अश्विनाद्वादशा, अश्विनैन्द्रवैश्वदेवसार-
स्तृचास्तृचाः, सप्तताः प्रउगदेवताः, सुरूपकृतं दशैन्द्र, मातृयुजं त्यादहे-
त्येताः, षण्मारुतो वीलुचिदिन्नेणे, तेन्द्रीचेन्द्रमिदेन्द्रसानसिमिं, ऋहि
गायन्ति द्वादशानुष्टुभन्विन्द्रमयौ, जेतामाधुकृन्दसो, ऽग्निं द्वादश-
मेधातिथिः काव्य, आग्नेयमग्निनेति, पादोद्यमिदेवतो, निम्नं ग्या
आहवनीयश्च, सुसमिद्धइतीधुः समिद्धोवाग्नि, स्तनूनपा द्वादशं स
इलोवर्हि, देवीद्वारउघासानक्ता, दैव्यो ह्येताः प्रचेतसौ, तिस्रो दैव्यः
सरस्वतीलाभारत्य, स्वष्टावनस्पतिः स्वाहाकृतय इति, प्रतृचंदेवता,
एतदाप्रीसूक्त, मेतेनान्यान्युक्तदेवता, न्येकादशकानि, त्वनाराशं सा-
न्याप्रश्नोक्तानि, त्वतनूनपां त्वेभिर्वैश्वदेव, मिन्द्रसोममृतयं, तचैन्द्री-
मारुनी, त्वाष्ट्राग्नेय्येन्द्रीमैत्रावरुणी, चतस्रोऽत्रविणोदस, आश्विन्यामो-
यृतुदेवताः, सर्वत्रात्मानवेन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं, युवाकुपादनिष्टता,
विन्द्राङ्गसीयसीवा, सोमानमिति पञ्चब्राह्मणस्य, अनुर्थ्यामिन्द्रश्च
सोमश्च, पञ्चम्यां दक्षिणाः चान्याः, सादशस्य त्वानाराशं सीवान्या, प्रति-
त्वमाग्निमारुतं ॥ हरिः ॐ ॥

ॐ नमः परमात्मने ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं
नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥ यस्य निश्चितं वेदा,
यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत् कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदा-
र्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥ ये पूर्वोत्तरमोमांसे, ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।
क्षपालोर्माधवाचार्या वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥ आध्वर्यवस्य यज्ञेषु
प्राधान्याद्वाक्यतः पुरा । यजुर्वेदेऽथ ह्यैत्रार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन् प्रथमोऽध्यायः श्राव्यः सम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावता सर्वं
बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः, ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राज्ञातत्वात्, अभ्यर्चितं
पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्चितत्वात्तद्वाक्यान्मादौ युक्तं, प्राथम्यञ्च पुरुषसूक्ते
विस्पष्टं, तस्माद्यज्ञात् सर्वजतऋचः सामानि जज्ञिरे । क्न्दांसि जज्ञि-
रे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशीर्षापुरुष इत्युक्तत्वात् । परमे-
श्वरात्, यज्ञात् यजनीयात् पूजनीयात्, सर्वजतः सर्वैर्हयमानात् ।
यद्यपि इन्द्रादयस्तत्र तत्र ह्वयन्ते, तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणाव-
स्थानादविरोधः । तथाच मन्त्रवर्णाः, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाजुरथो
दिव्यः समुपसर्गो गरुत्मान् । एकं सद्भिप्रा ब्रह्मा वदन्ति अग्निं यमं मा-
तरिश्वाणमाजुरिति ॥

वाजसनेयिनश्चामनन्ति, तद्यदिदमाजुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेत-
स्यैव सादिविष्टुष्टिरेष ऊह्यैव सर्वे देवा इति ; तस्मात् सर्वैरपि परमे-
श्वर एव ह्वयते । न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्चितत्वं, किन्तु यज्ञा-
ङ्गदार्ढ्ये हेतुत्वादपि । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति * यद्वै यज्ञस्य साक्षा
यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदृचा तद्दृष्टमिति, तथा सर्वे, वेदगतानि
ब्राह्मणानि साभिहितेऽर्थे विश्वासदर्ष्टाय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युचमेवो-
दाहरन्ति । मन्त्रकाख्येऽपि यजुर्वेदगतेषु तत्रतत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो

* यद्यपि कां, सं ।

बहव आस्राताः, सामान्तु सर्वेषाम्गमाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आथर्वणिकैरपि
 स्वकीयसंहितायाम्च एव बाहुल्येनाधीयन्ते, अतोऽन्यैः सर्वे वेदैराह-
 तत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । कन्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति
 नारदवाक्यमेवमामनन्ति, ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
 र्वणश्चेति । मुण्डकोपनिषद्यप्येवमेवास्मायते, यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्ववेद इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणा-
 ध्ययनमेवमामनन्ति, ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सप्ता-
 खाश्चत्वारःपादा भवन्तीति, एवं सर्वत्रोदाहरणीयं, तस्मादृग्वेदस्या-
 भ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान् प्रत्येतदुच्यते । अस्त्वेव सर्व-
 वेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यं, अर्थ-
 ज्ञानस्य तु यज्ज्ञानछानार्थत्वात् तत्र यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्याख्यान-
 मेवादौ युक्तं तत्प्राधान्यञ्च काचिदृगेवाह, ऋचान्वः पोषमास्ते पुपु-
 खान् गायत्रं त्वा गायति शक्नोषु ब्रह्मा त्वा वदति जातविद्यां
 यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो
 यास्कः सङ्क्षिप्य दर्शयति इत्यृत्विक् कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति,
 पुनरपि स एव प्रथमं पादं विदुषोति, ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुखान्
 होतर्गर्चतीति, । अस्यायमर्थः त्वशब्द एकपर्थायो होतृविशेषणं,
 होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानाम्च पादं पुष्टिं कुर्व-
 णास्ते, भिन्नप्रदेशेष्वास्मातानां ऋचां * संघातमेकत्र सम्पाद्येतावदिदं
 शास्त्रमिति † पुष्टिं करोति, सेयं पुष्टिः अर्थतीत्यममर्थमृक्शब्दस्या-
 चष्टे । अर्थते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्सामानविशेषो
 वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयपादं विदुषोति, गायत्रमेको
 गायति शक्नोषुदगाता, गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्नोषुः
 शक्नोते स्तद्यदाभिर्द्वयमशक्नोषु तच्छक्नोषु शक्नोतीत्यमिति विज्ञा-
 यत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामक एक ऋत्विक् गायत्रशब्दाभि-
 धेयं साम शक्नोषु इति शब्दाभिधेयास्तद्गु गायति, धातूनामनेकार्थत्वेन
 स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोस्तत्पन्ना गायत्रशब्दः । शक्नोषुशब्दस्तु
 शक्नोतिधातोस्तत्पन्नः । द्वयं शक्नुं शक्नुं शक्नोत्याभिर्द्वयमभिरित्येवा
 व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाक्ये विज्ञायत इति । अथ तृतीयपादं विदुषोति,
 ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविदिति सर्वं वेदितुमर्ह-

* संघं कां भं । † कस्मिं कां भं ।

तीति । अस्यार्थः ब्रह्मा नामैक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति, ब्रह्मत्रयः प्रणे-
य्यामीत्येवं सम्बोधितः सन् कोऽपि प्रणयेत्यनुजानाति, सच ब्रह्मा वेद-
त्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः, तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
समाधातुश्च समर्थ इति तत्त्वं । तच्च सामर्थ्यकृन्देशात् आमनन्ति,
एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्त्तनी, तयोरन्यतरां मनसा संस्के-
रोति ब्रह्मा, वाचा होताध्वर्युर्दग्धातान्यतरामिति, कृत्स्नो यज्ञः
प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसन्धेयः, वाचां च वेदत्रयोक्तमन्त्राः
पठनीयाः; तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाङ्मयं यज्ञमार्गं संस्कु-
र्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति,
तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थपादं विदध्याति, यज्ञस्य मात्रां
विमिमीते, एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति । अस्या-
यमर्थः अध्वर्युनामक एव ऋत्विक् यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते
विशेषेण निष्पादयति; मीयते निर्मीयत इति मात्रां स्वरूपं तन्नि-
ष्पादकत्वज्ञाध्वर्युर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र कान्दस्या
प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरितिनाम सम्पादनीयं । अध्वरं
युनक्तीत्यवयवार्थः, अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति

एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युर्वेदस्य यागनिष्पादकद्योतकं निर्व्वचनं यास्त्रो
दर्शयति, मन्त्रामननात् कृन्दांसि क्वादनात्, स्तोमः स्तवनात्, यजुर्-
जनादिति, एवं सति अध्वर्युसम्बन्धियजुर्वेदनिष्पन्नं यज्ञशरीरमुप-
जीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्यत इत्यु-
पजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं, तत उर्द्धं साम्नामृगाश्रित-
त्वादुभयोर्मध्ये प्रथममृगव्याख्यानं युक्तमित्युगवेद इदानीं व्याख्यायते ।
ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेषात् ऋग्वेदस्तथाहि कोऽयं
वेदो नाम नहि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति, नच तदुभयव्यतिरेकेण
किञ्चिदस्तु सिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां
मतं । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेभ्यस्तिमो वेद इति तल्ल-
क्षणमिति चेन्न, मन्त्रादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयसंज्ञासंज्ञिसङ्केतस-
मयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्वमपि
सङ्गावात्, अपौरुषेयत्वे सतीतिविशेषणाददोष इतिचेत्, न, वेद-
स्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिनिर्मितत्वा-
भावादपौरुषेयत्वमितिचेत्, न, सङ्ख्यशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः

परमेश्वरस्य शरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभाव-
मात्रेण पौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत्, न, जीवविशेषैरभिवाखा-
दित्वैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः,
सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्माहृतं
द्रष्टव्यं । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्, न, ईदृशो मन्त्र
ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोऽप्यनिर्णीतत्वात्, तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य
लक्षणं, नापि तत्सङ्गावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि,
यजुर्वेदं, सामवेदमाथर्व्यञ्चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न,
तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसङ्गात्, न खलु निपुणो-
ऽपि स्वस्वन्धमारोपुं प्रभवेदिति । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः
पर इत्यादि स्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न, तस्याप्युक्तश्रुतिमूलकत्वेन
निराकृतत्वात्, प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययोग्यं, वेदविषया लोकप्रसिद्धिः
सार्वजनीनापि नीलव्रभ इत्यादिवद्भ्रान्ता, तस्मान्नलक्षणप्रमाणरहि-
तस्य वेदस्य सङ्गावो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते, मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकत्वं तावददृश्यं लक्षणं, अतएवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामे-
वाह, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति, तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठान्निर्ण-
यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं,
तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्तु त
लेखप्रसिद्धिरूपाणि वेदसङ्गावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां
स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं, तथा मनु-
ष्यादीनां स्वस्वन्धारोहासम्भवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपाद-
कत्ववत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएव सम्प्रदायविदोऽकुण्ठिता-
शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति, चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यव-
हितं विप्रकृतमित्येवं विजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति; तथा
सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेऽत्र प्रामाण्यं दुर्वारं,
तस्मान्नलक्षणप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनाप्योपुं शक्यत
इति स्थितं । नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थस्तथापि नासौ
व्याख्येय * इति, अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । नहि वेदः प्रमाणं तल्लक्ष-
णस्य तत्र दुःसम्पादत्वात्, तथाहि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति
केचिल्लक्षणमाहुः । अपरे त्वनधिगतार्थगतं प्रमाणमित्याचक्षते । नचै-

* व्याख्यानमर्हतीतिपाठः । (का सं) ।

तदुभयं वेदे सम्भवति, मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः
 केचिदबोधकाः, अम्यक्सात इन्द्रच्छिरित्वेको मन्त्रः । यादृशिनध-
 यितमपस्ययाविददित्यन्तः । इत्येव जर्मरी तुर्फीरीतु इत्यपरः । आया-
 न्तमन्यस्तृपुलप्रभुमेत्यादय उदाहर्याः । गच्छेतेर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
 ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति, तदा तत्साम्यकत्वं तदीयसाधनत्वञ्च
 दुरापेतं, अधःस्त्रिदासीदुपरिस्त्रिदासीदिति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि,
 स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत् * सन्देहबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं ।
 अधोधे आयस्त्रैनमिति मन्त्रो दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं हिंसिरिति
 क्षुरविषयः । इत्येत ग्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां
 दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् सम्बोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चन्द्रमसा-
 विति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव रुद्रो न द्विती-
 योऽवतस्थे, सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्यामित्यनयोस्तु
 मन्त्रयोर्यावज्जीवमहं मैत्रीति वाक्यवद्वाधातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
 अप्य उन्दन्तिविति मन्त्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः स्नेदनं
 * श्रूयते । शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं ममेति मन्त्रो विवाहकाले
 मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवधोः शिरस्यवस्थानं
 ब्रूते, तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगन्तृत्वं
 नास्ति, तस्मान्मन्त्रभागो न प्रमाणं । अत्रोच्यते, अम्यगादिमन्त्राणामर्थो
 यास्त्रेण निरुक्तयत्येवबोधितः, तत्परिचयरहितानामनवबोधे न
 मन्त्राणां दोषमावहति । अतएवात्रलोकन्यायमुदाहरन्ति, नैव स्थाणो-
 रपराधो † येनैनमन्त्रः पश्यति, पुरुषापराधः सम्भवतीति । अधःस्त्रिदा-
 सीदित्यादिमन्त्रश्च न सन्देहप्रबोधनाय प्रवृत्तः किन्तु हि जगत्कारणस्य
 परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः, तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसम्प्रदा-
 यरहितैर्दुर्बोधकत्वमधःस्त्रिदित्यनयावचोभशोपन्यस्यति । स एवाभिप्राय
 उपरितनेषु को अद्वा वेदेत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः, अधोऽध्यादिमन्त्रेष्वपि
 चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते । ताश्च देवता
 भगवता वादरायणेन अभिमानित्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एक-
 स्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्त्रीकारान्नास्ति परस्परव्याघातः ।
 जलादिद्रव्येण शिरःस्नेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रह-

* संबन्धार्थ इति कां-सं-प-पाठः । † यदेनमन्त्रः इति कां-सं-पाठः ।

* ब्रूते इति कां-सं-पाठः ।

स्याप्रसिद्धत्वात्तद्बोधकत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं, ततो जज्ञानसम्भवादस्ति
मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे
मन्त्राणां विवक्षितार्थमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्या-
स्यामः, तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति, तदर्थशास्त्रादिति । यस्यार्थस्याभिधाने
समर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं
तदर्थशास्त्रं तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते, तथाहि
उरुप्रथमेतिमन्त्रेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते, पुरोडाशःप्रथयतीति
ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते, तथा सति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात् तदर्थबोध-
नाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात्, मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोग-
बोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वन्ति ।
ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टप्रयोजनं परिकल्पेत, अर्थ्याभिधायकत्वे तु दृष्टं
लभ्यते, तस्माद्ब्राह्मणस्यानुपयुक्तत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवे-
त्याशङ्क्य, उत्तरं सूत्रयति, वाक्यनियमादिति । अग्निर्मूर्द्धादिवः ककु-
दित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते, अर्थप्रत्याय-
नन्तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठोऽपि भवत्येवं, तस्मान्नियतपाठक्रम
साफल्योच्चारणमेव प्रयोजनं । ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वे
ऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति, बुद्ध-
शास्त्रादिति । अग्नीदग्नीन् प्रणयेति प्रैषमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते, तच्चा-
स्मिन्नभिषिद्धरक्षाद्याग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं, तस्यच
बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं, नहि सोपानत्वे पादे
पुनरप्युपानहं प्रति * भवति । ननु बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणं
प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्यान्यं दोषं
सूत्रयति, अविद्यमानवचनादिति । चत्वारि षडङ्गा त्रयोऽस्य पादाः
द्वे शीर्षे, सप्तहस्तासोऽस्य, त्रिधाबद्धो दृघभो रोरवीति मण्डोदेवो
मन्त्रो आविवेशेतिमन्त्र आम्नायते, न खलु चतुःषडङ्गत्वादुपेतं किञ्चि-
द्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्यते । नन्वीदृशी काचिद्देव-
तास्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति, अचेतनेऽर्थबन्धनादिति । ओषधे
आयस्त्रेनं, षडङ्गोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितं रक्षणाश्रव-
णादर्थं बध्नाति, सचायुक्तः । नन्वभिमानिष्ठपदेश इति वैयासकिशास्त्रे
सूत्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनादेवता अत्र विवक्षिता इत्या-

शङ्ख दोषान्तरं सूत्रयति अर्थविप्रतिषेधादिति । अदितिर्द्यौरदितिर-
न्तरीक्षमिति मन्त्र आम्नायते, यदेव द्यौस्तदेवान्तरीक्षमित्ययमर्थो विप्र-
तिषिद्धः । एकएव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हृतं । ननु त्वमेव माताच पिता त्वमेव इत्यादिवदन्तरीक्षादिरूपत्वे
नादितिः स्तूयते । *

एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्भुजमूर्त्तिस्वीकारोऽस्तु, ततो नार्थ-
विप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति, स्वाध्यायवदवचनादिति ।
पूर्णिमा नाम काचिद्योषिदवघातं करोति, तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-
यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमन्वमधीते नच तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति,
प्रति मुसलप्रहारं तस्य मन्त्रस्यापद्यमानत्वादक्षरग्रहणायव तं मन्त्रं
अन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमन्त्रो
यथा पूर्णिमां प्रति स्वार्थं न ब्रूते, तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ।
ननु तत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति, पूर्णिमाप्यवबोद्धुमक्षमा, कर्मणि
त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते, बोधश्च सम्भवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्र-
यति, अविज्ञेयादिति । केषाञ्चिन्मन्त्राणामर्थं ज्ञातुं न शक्यते, तद्यथा
अम्यक्सात इन्द्रच्छिरस्मै इत्येको मन्त्रः । इत्येवैव जर्भरी तुर्फरीतु-
इत्यप्येको मन्त्रः ।

नन्वोदृष्टमन्त्रार्थबोधाय निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य
दोषान्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति । किन्ते क्षणवन्ति
कीकटेष्विति मन्त्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाश्राखं
नाम नगरं, प्रमगन्दे नाम राजतेते, अर्था अनित्या आम्नाताः । तथाच
सति प्राक् प्रमगन्दाग्रायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते, तदेवमेतैस्तदर्थ-
शास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति, * किन्तूच्चार-
णार्थत्वाददृष्टार्थ एवेति पूर्वपक्षः ।

तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति, अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । तुशब्देन
मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति, क्रियाकारकसम्बन्धेन प्रतीय-
मानो वाक्यार्थो लोकावेदयोरविशिष्टः, तथासति यथा लोकेऽर्थप्रत्या-
यनायैव वाक्यमुच्चार्यते, तथा वैदिके यागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं, मन्त्रेण
प्रकाशितत्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते नत्वप्रकाशितः, तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्यार्थ-
प्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ।

नन्विभिरसि नारिरसीत्यारभ्य, त्रैलुभेन त्वा हृन्दसाददुरात मन्त्र
 आम्नातः, तेनैव मन्त्रेण प्रतीते अभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे ताक्षतुर्भिर-
 भिमादत्त इति विधीयते, तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्कोत्तरं
 सूत्रयति, गुणार्थेन पुनः अतिरिति । मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे
 यत्पुनः अवयवं, तदेतच्चतुःसङ्ख्यानक्षयकगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते,
 एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन मन्त्रेणाभि-
 रादीयते । नन्विमामगृह्णन्प्रनामृतस्येत्यत्राभिधानीमादत्ते इत्यत्र मन्त्र-
 सामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रश्नादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्ता-
 यते, तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परिसङ्ग्येति । गर्हभा-
 मिधानो नादत्त इति निषेधः परिसङ्गा तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं । ननु
 परिसङ्गायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः, आदत्त इति रश्नादानलक्ष्यं स्वार्थं
 जह्यात्, निषेधलक्ष्य एव परार्थाऽस्य शब्दस्य कल्प्येत, रश्नात्वसामा-
 न्येनच प्राप्तं गर्हभरश्नायामादानं बाध्येत इति त्रयो दोषाः, मैवं, गर्ह-
 भरश्नाया अप्राप्तत्वात् । तथाहि त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुप-
 पत्त्या मन्त्रेणादानेऽनादानं कुर्यादिति वाक्यं प्रकल्प्यते, तेनच वाक्येन
 मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सति, पश्चात् किंविषयकमादानमिति विव-
 क्षायां लिङ्गाद्रश्नामात्रस्यादानमुपेत्य गर्हभरश्नायाः प्राप्तिर्वक्तव्या,
 साच न लभ्यते * इत्यत्राभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः
 सम्बन्धे सति लिङ्गाद्रश्नामात्रप्राप्तमादानमत्राभिधानीमिति श्रुत्या
 विशेषो व्यवस्थाप्यते, ततो मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् गर्हभरश्नाया अप्रा-
 प्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः, अतएव निषेधार्थो न कल्प्यते, विध्यर्थश्च न
 त्यज्यते, तत्र कुतो † उचदोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्हभरश्नाया
 निवारणमभिप्रेत्य परिसङ्ग्येति सूत्रितं । ननु उरुप्रथस्वेति, प्रथय-
 तीति, ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अर्थवा-
 दो वेति । वा शब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्यत्रार्थवादः, यच्चपतिमेव
 तत्प्रथयतीति, तेनार्थवादेन सम्बन्धाय ब्राह्मणे विधिः पण्यते । ननु
 प्रथयतीत्यनेनैव शब्देन प्रथनमनूद्य, यच्चपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन ‡
 सम्बन्धव्यन्तदेव प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, मन्त्राभि-
 धानादिति । अन्वयः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते, तस्मा-

* सं, कां पुस्तकेविद्यमानं तदतिपाठः । † अचेतिपाठः उक्तपुस्तकेनास्ति ।
 ‡ सोतत्वं कां सं ।

दभिधानादध्यर्ककर्मकं प्रथमं प्राप्तं, यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयत्येव, तथात्रापि यः प्रथमेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अभिमुञ्जा * इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मन्त्र इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, अविबुद्धं परमिति । परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मात्पक्षेऽप्यविबुद्धं, नहि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः, किन्तिर्हि मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः । ननु प्रोक्षणी रासादयेति मन्त्रो बुद्धमेवार्थमभिप्रायति, तदयुक्तं, सोपान-त्कस्योपानदन्तरासम्भवादित्युक्तमिति चेत्, तस्य परिहारान्तरं सूत्रयति, सम्यक्कर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वादिति । सम्यक्कर्मणो गर्हात्बुद्धदोषो नोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् । यच्चोक्तं चत्वारि षडङ्केति मन्त्रोऽसङ्गतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति, अभिधानेऽर्थवाद इति । असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या, तद्यथा चत्वारो होत्रध्वर्युद्गाढब्रह्मणोऽस्यकर्मणः षडङ्गाणि, प्रातः सवनादयस्त्रयः पादाः, *पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे, गायत्र्यादीनि सप्त ह्रन्दांसि हस्ताः, ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधाबन्धनं, कामान् वर्धतोति वृषभः, रोरवीति स्तोत्रशस्तादिशब्दान् पुनः पुनः करोति, महोदेवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति, लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्तनी, हंसदन्तावलीकाश्वस्त्रा, शैवाल-केशिनोत्थेवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोषधे चायस्त्र, षड्गोत ग्रावाण इत्याद्यर्चेतनसम्बन्धनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि, यस्मिन् वपने ओषधिरपि चायते, तत्र वपनकर्त्ता चायत इति किं वक्तव्यं, तथा ग्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं षड्गवन्ति, किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामन्त्रणाभिप्रायः । योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति, गुणादप्रतिषेधः स्यादिति । यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत्, एवमेकरुद्रदैवत्येककर्मण्येको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतरुद्रा इत्यविरोधः । यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवघातं करोतीति, न प्रकाशयितुमिच्छतीति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्यावचनमसंयोगादिति । वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यद्वचनं तद्यज्ञसंयोगादुपपद्यते, नहि

पूर्विकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः, नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति,
 अतो यज्ञानुपकारात् न तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तं अम्यक्सातइन्द्र,
 इदमेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादौ, अर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ
 इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, सतः परमविज्ञानमिति । विद्यमान
 एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणव-
 शेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा जर्भरी तुर्फरीतू इत्ये-
 वमादीन्यश्विनोरभिधानानि, तेषु हि द्विवचनान्तत्वं लक्ष्यते, अश्विन-
 खेदं सूक्तं, अश्विनौ काममप्रा इति दर्शनात्, एतदेवाभिप्रेत्य निरु-
 क्तकारो व्याचष्टे, जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थः, तुर्फरी हन्तारावित्यर्थ,
 इत्येवमम्यक्सात इत्यादावप्युक्तेयं । यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगा-
 न्मन्त्रस्यानादित्वं न स्यादिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, उक्तस्वानित्यसंयोग
 इति । प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः
 परिहृतः । तथाहि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पारुषेयत्वं वक्तुं, काठक-
 कालाप्रकमित्यादिपुरुषसम्बन्धाभिधानं हेतुं कृतवानित्यदर्शनाच्चेति हेत्व-
 न्तरं सूचितं । तस्यायमर्थः ववरः प्रावाह्णिरकामयतेत्यनित्यानां ववरा-
 दीनामर्थानां दर्शनात्, ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं
 सूचितं, परं श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत् काठकादिस-
 माख्यातं तत्प्रवचननिमित्तं । यत् परं ववराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसा-
 मान्यमात्रं । ननु तत्राभिप्रेतो ववराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः किन्तु
 ववर इति शब्दानुवृत्तिः, तथा सति ववर इति शब्दं कुर्वन् वायुरभि-
 धीयते, सच्च प्रावाह्णिः प्रकर्षेण वह्नश्रीलः, एवमन्यत्रापि ऊहनीयं ।
 तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासम्भवात् विवक्षितार्थान्तराः सार्धप्रकाश-
 नायैव प्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत
 इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । नन्वेतदुपोदलकं किञ्चिच्छ्रौतं लिङ्गं पश्याम
 इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति । आग्नेय्याग्नीध्र
 मुपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयो,
 तथाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अग्ने-
 नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा यस्या-
 न्मथभिः प्राधान्येन प्रतिपद्यते, तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति,
 तथा सति आग्नेयेति देवतावाचितद्धितान्तनिर्देश उपपद्यते, तस्मादय-
 मुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति, अतो विवक्षार्थत्वादर्थ-
 प्रत्यायनार्थं प्रयोगकाणे मन्त्रोच्चारणं । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गा-

नारं सूत्रयति, ऊह इति । प्रकृतान्नातस्य मन्त्रस्य विद्वतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपणपाठ ऊहः । तद्यथा अन्येन माता मन्वतामनुपितानुभाताइति प्रकृतेः पशुविषयो मन्त्रपाठः, तस्य च मन्त्रस्य विद्वतौ पशुद्वये सति अन्येनौ माता मन्वतामित्यूहः । पशुब-
 ऊत्वे सति अन्येतान् माता मन्वतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यान-
 रूपं ब्राह्मणमेवमाप्नायते, न माता वद्धते न पितेति, तत्रेदं चिन्तनीयं,
 किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्त्रिच्छब्दवृद्धिरिति, एकवच-
 नान्तस्य मातृशब्दस्य, मातरावितिद्विवचनान्तत्वेन वा, मातर इति
 बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः, न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं
 शक्यते, बाल्यकैमारयौवनादिवयानुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्, अतः
 शब्दवृद्धिनिषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशे-
 षाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धि-
 सूचिता भवति, तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत्, तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं,
 पशुब-ऊत्वे बहुवचनञ्च कथमूह्यते, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः ।
 तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति, विधिः शब्दाच्चेति । मन्त्रव्याख्यानरूपो
 ब्राह्मणगतः शब्दो विधिः शब्द इत्युच्यते । सचैवमाप्नायते, शतं हिमाः
 शतं वर्षाणि जीवत्वित्येवैतदाहति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्याख्येयम-
 न्त्रस्य प्रतीकं, अवशिष्टन्तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मन्त्रस्य विवक्षितार्-
 थत्वेतु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायते, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः
 प्रयोगकाले स्तार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः । तत्र संयद्धस्यैकौ, मन्त्रा
 उरुप्रथमेति किमदृष्टेकहेतवः । यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भा-
 सकाः । ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्भानस्य
 दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः । नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं, ब्राह्मणभागस्य
 न तद्युज्यते । तथाहि द्विविधं ब्राह्मणं, विधिरर्थवादश्चेति । तथा-
 चापस्तम्बः कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणश्रेयोऽर्थवाद इति । विधि-
 रपि द्विविधः, अप्रवृत्तिप्रवर्त्तकोऽज्ञातज्ञापकश्चेति । आग्न्यावैश्ववं
 पुरोडाशं निर्व्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयो-
 ऽप्रवृत्तिप्रवर्त्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादयो ब्रह्मका-
 ण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकाण्डगतानां जर्त्तिलयवाग्वावा
 जुह्यादाग्वीधुकयवाग्वावेत्यादि विधीनां नास्ति प्रामाण्यं, प्रवृत्त्ययोग्य-
 त्रयविधानेन सन्ध्यानुभवसाधनत्वाभावात्, अयोग्यत्वञ्च वाक्यशेषे
 समाप्तातं, अनाहुतिर्वैजर्त्तिलाञ्च गोवीधुकाश्चेति, तत्र ह्यारब्धति-

लानामारण्यगोधूमानाञ्चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं, तस्माद्वाधितो जर्त्तिला-
दिविधिरप्रमाणं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तदनादत्तयं,
तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैत-
रेयब्राह्मणे अनुदितहोमं बह्वधा निन्दित्वा, तस्मादुदिते होतव्य-
मित्यसन्नग्निरुदितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति, यदनुदिते सूर्ये
प्रातर्जुह्यादुभयमेवाग्नेयं स्यात्, उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति, पुनरपि
तत्रच, उदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते प्रातर्जुह्यात्, तं यथा-
तितये ऋतायास्त्र्ययावसथायाह्वयं हरन्ति तादृगेव तदिति ।
तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिः, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिषोमादिष्वपि अनुष्ठानानन्तरमेव
स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते, नहि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलभ्योऽस्ति,
तस्मात् कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसम्पाद्यं । अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधि-
ष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाग्र-
आसीदित्यैतरेयिन आमनन्ति । असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयाः,
सोऽयं विरोधः, तस्माद्देवे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अस्त्वेव जर्त्तिलादिविधेरप्रामाण्यं, तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात्, अनुष्ठेय-
स्त्वर्थ उपरितने अजाद्धीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते, तत्प्रशंसार्थ-
मत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निन्द्यते, यथा गवामश्वानां प्रशंसार्थ-
मपशवो वाऽन्ये गोर्वाऽश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं
निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्हि अजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति, तथा
जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखान्तरे भवेत् इति चेत्,
भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति, यथा
गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराग्नभोजनं आश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तद्वत्,
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन
व्यवस्थापनीयौ, यथा मन्त्रेषु पाठभेदः, शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात् ।
तैत्तिरीयाः वायवस्थोपायवस्थेति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु उ-
पायवस्थेत्येतं भागं नामनन्ति, प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनू-
द्य निराकृतः । तथा सूक्तवाकमन्त्रे शाखान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं
तैत्तिरीया आमनन्ति, यद्ब्रूयात् सूपावसानाः सध्यवसानाश्चेति, प्रमा-
युको यजमानः स्यादिति निराकरणं, सूपचरणा च स्वधीचरणा चेति
एवं ब्रूयादिति पाठान्तरोपदेशः, तत्रानुष्ठादपुरुषभेदेन व्यवस्था,
तद्विधिषु द्रष्टव्यं, षोडशियह्यादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसादन्तान्तस्यैव

तवैव शोभते, पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याहमे पादे षोडशिनो
 यष्ट्यायष्ट्यविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
 काकान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं, तदुत्तरमीमांसायां प्रथ-
 माध्यायस्य चतुर्थे पादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तो-
 रित्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुते विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
 द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादारम्भाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशेनेति चेत्, न,
 धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे, तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न
 श्रूयपरत्वं किन्त्वयक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं, तथा जैमिनिस्त्रोदना
 सूत्रे विधिवाक्यं धर्मं प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय, चैतत्पत्तिकसूत्रे तत्
 प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदान्तानां
 ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय, तत् समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास ।
 तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्यैवम्बिधन्यायो दुष्परिहरः, अतो
 विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं । अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता
 प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास, तत् सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते, तत्र पूर्व-
 पक्षं सूत्रयति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्य
 मुच्यत इति । आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रिया-
 प्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विद्वितः स्वार्थः । ते चार्थवादा
 एवमाप्तायन्ते, सोऽरोदीयदरोदी तद्गुत्रस्य रुद्रत्वं, स आत्मनोव-
 पामुदखिदत्, देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशे न प्राजानन्निति, यस्मा-
 दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्य-
 मनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्वरूपेण नित्यत्वं * नास्ति तथापि धर्मा-
 वबोधकक्षयस्य नित्यकार्यस्याभावात्, अनित्यैः कात्यालामैः समानत्वा-
 दप्रमाणमित्यर्थः । ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मं प्रामाण्या-
 भावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु, तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितु-
 मशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अन्येषु केषुचिदर्थवादेशु मानान्तरविरोधदर्श-
 नादप्रामाण्ये सति, तदृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्य-
 भिप्रेत्य सूत्रयति, शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति । शास्त्रविरोधो, दृष्टविरोधः
 शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादेशूपलभ्यते । तथाहि स्तेनं मनो
 वृत्तवादिनी वागित्यत्र, श्रूयमाणां मानसं चैर्थं, वाचिकं अदृतवचनञ्च
 प्रतिषेधशास्त्रेण निषिद्धं तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवाददृशे नार्चिस्तस्माद-

चिरेवाभेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः, तथा न चैतद्विधो वयं
 ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणा वा, इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधः। को हि तद्देदपद्यमुष्मि-
 श्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादि
 शास्त्रे द्धामुष्मिकं फलं दृश्यते तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं।
 ननु सोरोदोदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् स्तेनं मन इत्यादीनाञ्च वि-
 रोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्या-
 दस्तु प्रामाण्यं, इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, तथा फलाभावादिति। यथा
 मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं, तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते,
 तथाहि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति, दर्श-
 पौर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते, आस्य प्रजायां वाजी जायते
 य एवं वेदेति, नच वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे। नन्वेहिक-
 फलवाक्यानां विसम्वादादप्रामाण्येऽपि, आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु
 प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अन्यानर्थक्यादिति। एवं हि श्रूयते
 पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानभिज-
 यति, तरति मृत्युं तरति पाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते,
 य उचैनमेवं वेदेति, तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्य-
 मिहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानि स्युः, तथा निरूप्यपशुबन्धानु-
 स्थानेन सर्वलोकाभिजयने * ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं, अध्ययनका-
 लीनेनैवाश्वमेधवेदेनेन ब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानञ्च व्यर्थं स्यात्,
 तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं। ननु माभूत् फलवाक्यानां
 प्रामाण्यं, तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्या-
 शङ्कोत्तरं सूत्रयति, अभागिप्रतिषेधादिति। न एथिव्यामभिष्वेतथो
 नान्तरीक्षे न दिवीत्यत्रान्तरीक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति,
 तत्र चयनप्रसङ्गस्याभावान्माभूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं। ववरः प्रावा-
 हगिरिकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनां विरोधानुपल-
 म्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगादिति।
 ववरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्
 कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत, किम्बहुना सर्वथा
 नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यं। वायव्यं श्वेतमात्रमेतेत्यादिना विधिना
 सह प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तं सूत्रयति, विधिनात्वेक-

वाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । तु शब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं
 वारयति । वायुं वै क्षेपिकादेवता, इत्येवमादीनामर्थवादानां, वायव्यं
 श्वेतमालभेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं ।
 नच विधिवाक्यस्यार्थवादनेरपेक्षेण पदान्वये सम्पूर्णे तत्रार्थवादानां
 नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं, ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षता ।
 विधिना स्तुत्यर्थेनोपयुक्ताः स्युः, स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्त्तते ।
 नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनापेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यप्रथा-
 सेनेत्याशङ्क्य सूत्रयति, तुल्यश्च साम्प्रदायिकमिति । अन्धध्यायवर्ज-
 नादिनियमपुरःसरं गुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत्तत् साम्प्रदायिकं, तच्च
 विधीनामर्थवादानां समानं, तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो
 न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेऽप्यनुपपत्तिरुक्त्या-
 शङ्काह, अप्रामा चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोग-
 भूतस्तस्मादुपपद्यत इति । तत्र वार्तिके तत् सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा
 व्याख्यातं । तां प्रामाद्यानुपपत्तिमिति, स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरो-
 धार्थानुपपत्तिरप्रामा, प्रयोगस्यानुक्तत्वात्, प्रयोगे हि स्तेयादीना-
 मन्वयमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते,
 किन्तु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते, नच शब्दार्थः प्रयोगभूतस्तस्माच्छब्दार्थ-
 वचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव । ननु स्तुत्य-
 र्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं, तदसत्, वैयधिकरण्यात् । वेतसशाखया
 अक्वाभिस्त्राभिं विकर्षत्यापो वै शान्ता, इत्यत्र वेतसावके विधीयेते,
 आपश्च स्तूयन्ते, इति वैयधिकरणमित्याशङ्काह, गुणवादस्त्विति ।
 तु शब्दो वैयधिकरण्यं दोषं वारयति, गुणवादे ह्यत्र विवक्षितः, यथा
 लोके काश्मीराभिजनो देवदत्तः काश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमा-
 त्मानं मन्यते, एवमत्रापि, अद्भ्यो जाते वेतसावके, अप्सु स्तुतासु स्तुते
 एव भवतः, शान्ताभ्योऽद्भ्यो जातत्वात्, वेतसावके स्वयमपि शान्ते
 सत्त्वौ यजमानस्यानिष्टं श्रमयतः, इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभि-
 प्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहे-
 ऽपि रोदनप्रसङ्गात् वर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निधेयेन विधेयेनार्थ-
 वादस्यैकवाक्यत्वात्, तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र
 विवक्षितः, तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते ।
 यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत्, तथापि यथोक्तरीत्या विधेय-
 कृतिः सम्पद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यं अजं

तूपरमाणमेतेत्ययं विधिः प्रजापति वपोत्खेदेन स्तूयते, यस्मात् प्रजा-
पतिः स्ववपामप्युत्खिद्यामौ प्रहृत्य, ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमा-
लभ्य प्रजाः पशूँश्च लब्धवान्, तस्मात् प्रजादिसम्पादकोऽयं तूपरमिति
तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। आदित्यः प्रायशीयस्वरित्वेष विधिः,
दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिङ्मोहः स्तूयते, यदि यमदितिर्देवता
दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति, तथा बह्विधकर्मसमुदाय-
रूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति, किमु वक्तव्यमित्येव-
मदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। स्वकीयवपोत्खेदे,
देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा, सर्वथापि
स्तुतिपरत्वमप्युपगच्छतामस्माकं न किञ्चित् क्षीयते, * शिखाते वर्द्धते
बत्स गुडुर्चो अद्भयापिबेत्यादावेव विद्यमानेनाप्यर्थेन लोकस्तुतिदर्श-
नात्। अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं, स्तेनं
मनोऽन्तवादिनी वागिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, रूपात् प्रायादिति।
हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णातीत्येवं विधं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते।
यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां
स्तोतुमेवौदासीन्यमवुपन्यस्यते, नतु पूज्यत्वमपेक्षारहितं, एवम-
त्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं, वाचामन्त-
वादिनीत्वञ्चेपन्यस्यते, तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः, यथा स्तेनाः
प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः, प्रायेण वागन्तं
वक्तोति प्रायिकत्वं तत्र गुणः, हस्तस्तु न प्रच्छन्नः, नाप्यन्तबहुलः, अतो
हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते। यद्यपि दृष्टविरोधाय धूम
एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्याद्युदाहृतं, तत्रोत्तरं सूत्रयति, दूरभूयस्त्वा-
दिति। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति, एतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः,
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते, तस्मात् सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः, यस्मा-
द्वात्रावर्चिरेव दृश्यते, तस्मादग्निमन्त्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः, सूर्यमन्त्रश्च
दिवा, इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः, धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूर-
भूयस्त्वगुणनिमित्तः, भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं
दृश्यन्ते, किन्तु दृग्गतादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव, तद्वदत्रापि, वदा-
प्यन्यद्दृष्टविरोधायैवोदाहृतं, नचैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्रा-

क्षणावेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, स्वप्नपराधात् कर्तुंश्च पुनर्दर्शनादिति । प्रवरं प्रतिप्रयमाणे ब्रूयात्, देवाः पितर इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत्, तदानोमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । नचैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते, यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति, तत्र कर्तुंरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते, अतः पत्युपपत्त्योरुभयोः पुनर्दर्शनात् स्वकीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं, अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः, नहि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवादितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तं, यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं, को हि तद्वेद यदमुष्मिंस्त्रोकेऽस्ति वा न वेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, आकालिकेऽप्येति । दिक्ष्वती काशान् करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः, तस्य श्रेष्ठोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहरणेन प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते, स्वर्गप्राप्तिरूपन्तु फलमाकालिकं विप्रदृष्टकालीनं न त्विदानीन्तनमित्यर्थः, तस्येष्टा तस्य प्राप्तुमिच्छा सा च, को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं, यथा भाविकास्त्रोः पौल्लप्रपौल्लादिरुत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्वत् स्वर्गप्राप्तिर्हि भाविनीति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः, धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वाभिहित इत्यभिप्रायः । यद्यप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्याप्रशंसेति । सोऽयं गर्गश्चिरात्रविधेः श्रेष्ठः, तद्विधयकत्वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते, यथा कस्यचित् कर्माभरणादिना मुखं शोभितं भवति, एवं वेदितुस्तद्वेदेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव लोकैरुदीक्ष्यते, अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यद्यप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं अस्य प्रजायां वाजो जायते य एवं वेदेति । सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेः श्रेष्ठः, अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया, वेदितुः पुनः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति, ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति, तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजो जायत इत्युक्तं यद्यप्यन्यानर्थक्याद्योदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोतीति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, सर्वत्वमाधिकारिकमिति । पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः श्रेष्ठोऽयं, सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरिति

स्तूयते, यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वर्गहागत-
 ब्राह्मणविषयं, एवं पूर्णाङ्गत्वा कर्मसाङ्गत्वं यत्फलं तस्मिन्नधिकार-
 प्रस्तावे सम्भावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं, पूर्णाङ्गतेरभावे सत्याधा-
 नरूपं कर्माङ्गं विकलं भवति, तच्च वैकल्यं पूर्णाङ्गत्वा समाधीयत इत्येकः
 कामः, तस्मिन् समाहिते सत्याहवनीयाद्यभयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु
 योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः, तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति
 कामान्तरं, ईदृशी सर्वकामावाप्तिराङ्गत्यन्तरेष्वपि इति चेत्, विद्यतां
 नाम किन्नश्चिन्नं, न खल्वेतावता पूर्णाङ्गतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति । ननु
 पूर्णाङ्गतेरङ्गभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकात्वं भवतु,
 द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवाद इति सूत्रेण
 निर्णीतत्वात् पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य
 मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, फलस्य कर्म-
 निष्पत्तेः, तेषां लोकवत् परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
 पृथिव्यन्तरिक्षदुलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणा
 निष्पद्यते, तेषाञ्च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मभन्तरेण परिमाणाधिक्यं,
 सारवत्त्वं वा सम्पद्यते, ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं,
 लोकवदित्यत्रार्थे दृष्टान्तः, यथा लोके निष्केण खारीपरिमितव्रीहीन्
 विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रुये सति परिमाणाधिक्यं भवति, यथा
 वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते, निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं, यथा
 भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मभन्तरेण द्रष्टव्यं, ब्रह्महत्याया अपि
 मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तराणं, कायिकास्तु महत्या अश्वमेधेनेति
 नास्त्यानर्थक्यं । योऽपि नान्तरिक्षे न दिव्योत्पन्नप्रसक्तप्रतिघेध उदाहृतः,
 तथा ववरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतः, तत्रोभयत्रोत्तरं
 सूत्रयति, अन्ययोर्यथोक्तमिति । अन्ययोरनयोरुदाहरणयोरुत्तरं
 पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं, अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपेऽर्थवादे हिरण्यं
 निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः, अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि-
 त्युक्तमेवोत्तरं, अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निन्दा नित्यानुवादेऽस्तु,
 तेनापि विधिः स्तोतुं * न शक्यते, नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः
 क्षेपिष्ठत्वेन, पशुविशेषस्य स्तुतत्वात् । ववरः प्रावाहणिरकामयते
 तत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो * न विवक्षितः,

किन्तु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वह्नशीलो वायुर्वह्नारदशार्था
 नित्यश्वार्थो विवक्षित, इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तं,
 तस्मात् सम्भावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं,
 तत्र सङ्गहश्लोकाः, वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता, न विधेये-
 ऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते । विध्यर्थवादशब्दानां मिथो-
 पेक्षापरिहृतात्, नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः । विध्य-
 र्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यं पुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यतस्तस्माद्वादानां
 धर्ममानतेति । तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागा-
 नामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानान्तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वङ्गीका-
 रात् ह्यस्तस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं । नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेय-
 त्वेन विप्रजन्मकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात्, पौरुषेयत्वञ्च प्रथमपादे
 पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास, वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति ।
 एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते, काण्डिदासादिभिर्निर्मि-
 तानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थस्वकारः, ते ह्यत्र दृष्टान्ततया
 समुच्यन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनाः, तथा वेदा अपि । ननु
 वेदा अनादयः, अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते, वैयासिकं
 भारतं, वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासा-
 दय आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं, तत्तद्देवशाखा-
 कर्तृत्वेन काठकादिना समाख्यातत्वाद्देवाः पौरुषेयाः, नतु नित्याना-
 मेव सतां वेदानामुपाध्यायवत् सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन काठकादिसमा-
 ख्यास्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति, अनित्यदर्शनाच्चेति । अनित्या
 जननमरणवन्तो ववरादयो वेदार्थे श्रूयन्ते, ववरः प्रावाह्णिक-
 कामयत । कुसुखविन्दश्चैवाजकिरकामयतेति, तथा सति ववरादिभ्यः
 पूर्वमभावादनित्या वेदाः, विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्,
 काण्डिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थस्वकारः, सिद्धान्तं सूत्र-
 यति, उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वमिति । तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वार-
 यति, शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राची-
 नैरेव सूत्रैरुक्तं, औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । अस्मिन्
 सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभय
 सम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोक्तं राभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकार-
 णाभ्यामुपपादितत्वात्, का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्या
 शङ्क्य, सम्प्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति, आख्या

यप्रवचनादिति । अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः, ततः परं ववराद्य-
नित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परं
श्रुतसामान्यमात्रमिति । यत्परं ववरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव,
ननु मन्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्वनियुक्तस्य प्रवृत्तस्य भा-
वस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते, वनस्पतयः
सत्रमासत, सर्पाः सत्रमासतेति, तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात् सर्पा-
णाञ्चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न * तदनुष्ठानं सम्भवति, अतो जर-
दृग्वो गायति, मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात् केनचित् कृतो
वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, कृते चाविनियोगः स्यात् कर्मणः सम-
त्वादिति । यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत, तदानो
कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्,
साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, श्रूयते तु विनियोगः
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं, लौकिका-
नित्यविधिवाक्यवत्, भाव्यकरण, इतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंगैरुपेताया
भावनाया अवगमात्, लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ, किं
केन कथमित्याकाङ्क्षायां ढस्तिमुद्दिश्यैव दनेन द्रव्येण शाकसुपादिपरिवेषण-
प्रकारेणेति यथोच्यते, ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन
द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोक्तप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति,
वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं, तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमा-
दिना समत्वात् । यत् परोहि शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायविद आहः,
ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं, वनस्पत्यादि-
सत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यं, सा चाविद्यमानेनापि
कर्तुं शक्यते, अचेतना अविदांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तःतत् किं पुन-
श्चेतना विदांसो ब्राह्मणा, इति सत्रस्तुतिश्चकार, पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्य-
त्वहेतोः कर्त्तृनुपलब्धेन पराहतिं समुच्चिनोति, तस्मान्नास्ति वेदस्य
पौरुषेयत्वं । अत्रैतौ सङ्गहस्रोक्तौ, पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्
पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समा-
ख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वन्तु पराहृतं । तत्कर्त्तृनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौ-
रुषेयता । ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्थत्वं सूचितं,
शास्त्रयोनित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति

सूत्रार्थः, वाङ्, नहि तावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभा-
वात् । इदंशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नि-
त्यत्वं वादरायणेनैव वेदनित्यताधिकरणे सूचितं, अतएव च नित्यत्व-
मिति । श्रुतिः स्मृतिश्चात्र भवतः, वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः, अना-
दिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा खम्भुवेति स्मृतिः, तस्मात् कर्तृत्वदोष-
शङ्काया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ।
ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य प्रामाण्यं न युक्तं, तयोः स्वरूपस्य
निर्णेतुमशक्यत्वात्, मैवं, द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमयो-
रधिकरणयोर्निर्णेतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति, अहे बुध्नियमन्त्रं
म इति मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अस्ति, वास्य नाख्येतदव्याख्यादेरवार-
णात् नाम्यतित्याप्तेरख्येतदव्याख्यादेरवारणात्, अत्र याज्ञिकानां
समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयु-
ञ्जते । आधान इदमाप्तायते, अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति, तत्र
मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अथाप्यतित्याप्तोर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहि-
तार्थाभिधायको मन्त्रं इत्युक्ते, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यस्य
मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतित्याप्तिः ।
एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादि लक्षणानां पर-
स्परमव्याप्तिरिति चेत्, मैवं, याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् ।
तत्र समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरुप्रथ-
स्तेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः, अधिमीले पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इधेत्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः ।
अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःखिदासीदुपरिखिदासी-
दित्यादयो विचाररूपाः । अग्ने अम्बाल्यम्बिकेनमानयति कश्चनेत्यादयः
परिदेवनरूपाः । एच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या, इत्यादयः प्रश्नरूपाः ।
वेदिमाजः परमन्तं पृथिव्या, इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहृत्य ।
इदंशेऽन्यविजातीयेषु समाख्यानमन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मे,
ऽस्ति यस्य लक्षणमुच्यते, लक्षणस्योपयोगः पूर्वोचार्थैर्दर्शितः । ऋष-
योऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं
यान्ति विप्रश्चित इति, तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं
लक्षणं अष्टमाधिकरणमारचयति, नाख्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यते
ऽथवा, नाश्रीयन्ते वेदभागा इति स्मृतेरभावतः । मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति
दो भागौ तेन मन्त्रता, अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं चातु-

मस्येष्टिदमाप्नायते एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषीति, तत्र ब्राह्मणस्य लक्ष्णं नास्ति, कुतो वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्य-
 भांगेषु च लक्ष्णस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्, पूर्वोक्त
 मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि कानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं सङ्गृहीतानि
 हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयोविधिः । परक्रिया पुरा कल्पो
 व्यवधारणकल्पनेति । लेङ्गमन्त्रं क्रियत इति हेतुः । तदधो दधित्व-
 मिति निर्वचनं । अमेध्या वै माघा इति निन्दा । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
 इति प्रशंसा । तद्वचिकित्स जुह्वानीश्माहौषाश्मिति संशयः ।
 यजमानेन सम्भितौदुम्बरी भवतीति विधिः । माघानेव मङ्गं पचतीति
 परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्
 प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधार-
 णकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । नच हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मण-
 मिति लक्ष्णं, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गावात्, इन्द्वो वा मुशन्तिहीति-
 हेतुः । उदानिधुर्महीरिति, तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं । मोघ-
 मन्त्रं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा । अग्निर्मुद्गादिव इति प्रशंसा ।
 अधः खिदासीदुपरिखिदासीदिति संशयः । वसन्ताय कपिञ्जलाना-
 लभेतेति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञ-
 मयजन्त देवा इति पुराकल्पः । * इतिकरणवज्जलं ब्राह्मण-
 मितिचेत्, न, इत्यददा इत्ययजथा इत्यपठ इति ब्राह्मणो गाये-
 दित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातये मन्त्रेऽतित्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्ये-
 नोपनिबद्धं ब्राह्मणमितिचेत्, न, राजा चिद्यम्भगम्भक्षीत्याह,
 यो मायात्तं यातुधानेत्याह, १ये वा वक्ताः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयो-
 र्मन्त्रयोरतित्याप्तेः, आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमितिचेन्न, यमयमीसं-
 वादसूक्तादावतित्याप्तेः, तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्ष्णमिति ब्रूमः,
 मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागवित्यङ्गीकारात्, मन्त्रलक्ष्णस्य पूर्व-
 मभिहितत्वात्, अवशिष्टवेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्ष्णं भविष्यति ।
 तदेतल्लक्ष्णद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या श्रेष्ठे
 ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति
 समाख्या सम्प्रदायविद्विर्यवक्रोयते, मन्त्रानधीमह इति । मन्त्रयति-

* अत्रविशेषावधारणकल्पनाया विवरणं कर्तुंमुचितं । किन्तु आदर्शे तदभा-
 यात्र लिखितं पुस्तकचयेष्वेवसम्भावः ।

रिक्ते भागे तु ब्राह्मणशब्दस्त्वैव हृत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे
मन्त्रब्राह्मण्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आसन्नायन्ते, यद्वाह्मणा-
नोतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराणसीरिति, मैवं, विप्र-
परिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथग-
भिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं
वा अयेनैव किञ्चिदासीन्नद्योराशिरित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य
स्वर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयन-
प्रकरणे समाम्नायते, इति मन्वाः, कन्योऽत ऊर्द्धं, यदि बलिं हरेदि-
त्त्वमिचयने यमगाथाभिः परिगायतीति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादका ऋचो नाराणस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मण्यति-
रिक्तभागाभावान्मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य च लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं
वेदस्य सुस्थितं । मन्त्रवान्तरविशेषश्च तस्मिन्नेव पादे इत्यमेव
विचारितः, ऋक्सामयजुषां लक्ष्य साङ्गर्थ्यादिति शङ्कते । पादोऽस्यगीतिः
प्रस्लिष्टपाठ इत्यन्वसङ्करः । इदमाम्नायते, अहे ऋधिय मन्त्रं मे गो-
पाय यमघयस्त्रयीविदः विदुः ऋचः सामानि यजूंषीति । चीन्
वेदान् विदन्तीति त्रिवेदः, त्रिविदां सम्बन्धिनाऽप्येतारस्त्रयीविदः
तेच यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाजस्तङ्गेपायेति योजना,
तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति कुतः, साङ्ग-
र्थस्य दुष्परिहरत्वात्, अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पाठते मन्त्र
इति हि लक्षणं वक्तव्यं, तच्च सङ्कीर्णं, देवा वः सवितोऽतुनात्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो
यजुषां मध्ये पठितः, नच तस्य यजुषमस्ति तद्वाह्मणे सावित्र्यर्चतुक्तेन
व्यवहृतत्वात् । एतत्सामगायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय, किञ्चित् साम-
यजुर्वेदेगीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि, प्राणं शंसितमसीति चीणि य-
जूंषि सामवेदे समाम्नातानि, तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समाम्नाताः तस्मान्नास्ति मन्त्रलक्षणमिति चेत् न,
पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चनचोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा
ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतवर्जितत्वेन प्रस्लिष्टपठिता
मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न कापि सङ्करः । तदेतन्नैविध्यं जैमिनिना सूच-
येशेण लक्षितं, तेषामृग्यचार्यवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाम्ना,

शेषे यजुः शब्द इति । एतमेव मन्वावान्तरविशेषमुपजीञ्च वेदाना-
मृगवेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं सम्पन्नं । तेषाञ्च वेदानां
सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथाच
याज्ञवल्कः स्मरति, वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रम-
मिति । एकवेदपक्षेऽपि पिबपितामहादिपरम्पराप्राप्तएववेदोऽध्येतव्यः,
इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आस्तातः । तच्चाध्ययनं न
काम्यं, किन्तु नित्यं ; अतएव पुरुषार्थानुशासने सूचितं, वेदाध्ययनं
नित्यमनध्ययने पातादिपातित्वञ्चैवमाप्नायते । अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो
वेदपवित्रं वा एतत्तं योऽनुत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके
तदेवाभ्युक्ता, यस्तित्याज सखिविदं सखायं, न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति,
यदीष्टणोत्यलकं ष्टणोति, नहि प्रवेदं सुकृतस्य पश्यामिति । तस्मात्
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्येतारं पृथक् तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-
वत् पालयतीति सखिविद्देदः ; बद्धद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययन-
मात्रेण सम्पादनं तत्तत्क्षणं, तदप्याप्नायते, यं यं क्रतुमधीते, तेन तेनास्येकं
भवत्यग्नेवीरोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्या-
यफलं, तथापि यद्दृष्टार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासम्भवात् तदीय-
फलमपि सम्पद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः * पुमानध्यय-
नमकृत्वा परित्यजति, तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति, फले भाग्यं नास्तीति ।
किमु वक्तव्यं सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपादकश्चेद-
मनुष्यार्थं परमिन्दान्तकलहहेतुकां लौकिकीं वार्त्तां सर्वत्रोच्चारयतः
स्यष्ट एव वाचि भाग्यभावाः । अतएवाप्नायते नानुध्यायान् बह्वन्शब्दान्
वाचो विग्लापनं हि तदिति ; यद्यप्यसौ काव्यनाटकादिकं ष्टणोति, तथा-
पि व्यर्थकत्वेन तच्छ्रवणं, तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि,
योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते अमं, स जीवमेव शूद्रत्वमाप्नु-
गच्छति सान्वय इति, एवमन्यान्यपि बह्वनि वचनान्युदाहर्त्तव्यानि ।
नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययने
प्रवृत्तिरित्यन्यान्वाश्रय इति चेत्, वाटं, । अतएव गुरुमतानुसारिणः,
आचार्यकर्तृकादध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन
सम्पादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात् प्रागेव
सन्ध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत् पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयन्ति ।

यद्यप्यध्यायनविधिप्रयुक्तिः, यदिवा स्वविधिप्रयुक्तिः, सर्वथाप्युपनीते-
 रध्येतव्य एव वेदः, तस्य चाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरु-
 षार्थानुशासने सूत्रितं। तानि सूत्राणि तद्वृत्तिश्चोदाहरामः। अध्ययन-
 स्यादृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति, अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वा-
 दिति। दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृ-
 ष्टार्थमवगन्तव्यं। अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत् तत्राह, एतकुल्या-
 द्यतिदेशः स्वर्गकल्पनश्चेति। ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययने
 ऽतिदिश्य तत्रत्यं एतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं।
 ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति, तैर्विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः। दृष्ट-
 फलजयोः संस्कारप्राप्तयोः सम्भवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह, अयुक्ते
 संस्कारप्राप्ते इति। संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित् क्रतौ विनियोगादर्शनात्
 प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः। स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया
 पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषनिर्हृरणादिकार्थविनियुक्तमन्त्रवदध्ययनाङ्ग-
 तया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह,
 अन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति। अध्ययनविधायकन्तु वाक्यं स्वविहिता-
 ध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह, अध्ययनवाक्यमन-
 न्याङ्गमिति। नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावा-
 दध्येतव्य इति कर्मवाची तत्प्रत्ययो निरध्येतेत्यत आह, सक्तुवत्
 करणपरिणाम इति। * सक्तुभिर्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्
 सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमाने ऽपि होमसंस्कृतानां भस्मी-
 भूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभि-
 र्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः। एवमत्रापि कर्मभूतयोः संस्कार-
 प्राप्तेरसम्भवात्, स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्त्तव्यः।
 इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धान्तयति, दृष्टे तु
 नादृष्टमिति। किन्तुदृष्टफलमिति तदाह, दृष्टौ प्राप्तसंस्काराविति।
 अक्षरप्राप्तेः परम्पराया पुरुषार्थमाह, प्राप्त्यर्थबोध इति, जायत
 इति शेषः। नच भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति
 शङ्कनीयं। अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह, विधि-
 र्नियत्वा इति। यत्कृत्तं संस्कृतस्य विनियोगादर्शनात्तन् संस्कार इति
 तत्राह, संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति। क्रतुविधयो

हि विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्याये विनियुज्यन्ते, अध्य-
यनविधिश्च लिखितपाठादित्याख्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गम-
यति, अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः । ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः-
सच न स्वाध्यायगतः । तद्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थोभूताध्यय-
नोपरक्ताया * भावनाया अपूर्वाभिधानात्, ततः कथं स्वाध्यायस्य
संस्कृतत्वमिति, तत्राह, तथ्यः कर्मवाच्यदृष्टवाचीति । तत्र तद्यप्रत्य-
यस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तद्यप्रत्ययार्थं प्रति-
कृत्यार्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तद्यप्रत्ययो
वक्ति, अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति
भावः । यद्येकमन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति, तदसत्, यतो मन्त्राणां
स्वतन्त्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते, इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं, तस्य
च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरक-
ल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं नतु प्रतिबन्धकमित्याह, स्वत-
न्त्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति । सक्तन्यायेन कर्मकारक-
प्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्थादित्यत आह, यथा
श्रुतोपपत्तेर्न सक्तन्याय इति । सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं परित्यज्याश्रुतं
कल्प्यतां नाम, नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः । इत्थमध्ययनविधे दृष्टा-
र्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति, वैधर्म्य-
निरास्यं भट्टगुरुर्विधेः पुमर्थ्यावसानादिति । सर्वत्र विधेः पुरुषार्थ-
पर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययन-
विधिप्रयुक्तं भट्टगुरुर्मन्यते । ननु सक्तदध्ययनादावृत्तिसहितादर्थ-
निश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य, तथा सति तस्मिन् सिद्धेऽयं स्वाध्याय-
विधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह, सविचारमाक्षिपे-
दिति । ननु स्वाध्यायविधेय तदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति
सर्वत्र नियमः । तथा सत्येतादृशं विचारं कथमत्राध्ययनविधिराक्षे-
प्यतीत्यत आह, अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातादृत्तिवदिति, ब्रीह्रीन
वहन्तीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं नतु तदावृत्तिः, तस्या अधात्वर्थत्वा-
न्नापि साविधेयोपकारिणी, अन्तरेणावृत्तिं सक्तश्रुषलमात्रादवघात-
सिद्धेः, तथापि तद्वृत्तिनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तौ यददाक्षेप
सकृत् प्रकृतेऽप्यवगन्तव्यं । ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि

व्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्यायिनः तदुदयसङ्गावात्, तं प्रति अर्थ-
विचारविधिं न कल्पयेदित्याशङ्कार्थावबोधपरिहारापेक्षित एव
विचार इत्याह, साङ्गाध्ययनात्तद्भावो विचारो विरोधापनुदिति ।
सिद्धान्तयति प्राप्तेस्तु गवादिवत् पुमर्थत्वाद्विधित्तदन्त इति । यथा
फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थान्ते, तथा फल-
वदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्य-
वसानोऽवगन्तव्यः । नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं
चेत्, तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात्, बोधान्त एव विधिः किं न स्यादि-
त्यत आह, फलवद्बोधान्तत्वे अध्ययनकार्त्तव्यमिति । बोधस्य हि
फलं कर्म्मणुष्ठानं, तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन् बृहस्पतिसवा-
दावधिकारः, तस्य तद्वाक्यनात्राध्ययनं स्यात्, नतु राजसूयाद्यर्थवाक्या-
ध्ययनं, तत्र प्रवृत्तादिफलाभावात्, स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह, कृत्स्न
प्राप्तिर्जपार्थेति । नचावबोधकत्वे विधिबोधकत्वाभावेनार्थावबोध एव
न सिद्धेदिति शङ्कनीयं, प्रमाणस्य प्रमेयबोधत्वस्वाभाव्यात्, लौकि-
काप्तवाक्यानामन्यतरेश्चैव * विधिबोधकत्वदर्शनादित्याह, लोकवक्त्रेजो
बोध इति । ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं
शक्यत्वात् सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि, प्राप्तिकाम
उपनीताद्यवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादु-
पेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति, सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोरिति ।
बोधस्याभिज्ञेचादिज्ञानवेदार्थस्याध्ययनात् प्राक् सन्ध्यापासनादि-
वत् पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः ।
अभाने कामयितुमशक्यः, ज्ञात एव विषये कामना नियमात् ननु
सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा सम्भवति, यद्वा विशेषतोऽपि
पित्राद्युपदेशादवगतं सति, औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुन-
र्बोधकामनायुक्तैव इत्याशङ्क्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्य स्वाध्ययनविधानं न
सम्भवति, इत्याह उद्देशायोगादिति । अभिज्ञेचादिविशेषज्ञानानां
न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः सम्भवति, अनन्तत्वात् सामान्या-
कारेणोद्देशे सामान्यमैव विधिफलं स्यान्नतु ज्ञानविशेषः, ततो नोद्देशो
युक्तः । नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तातपर्यं
न स्यादित्याशङ्क्य, उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं । अर्थवादे-

पप्रक्षीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये, उपकमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्द-
बलादेव सिद्धतीत्याह, तात्पर्यं शब्दादिति । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य
शब्दोच्चारणं * व्यर्थं स्यादिति चेत्, न, पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रति-
बन्धपरिहारार्थत्वादित्याह, उद्दिश्योच्चारणं दोषं * हन्ति लोक इति ।
नन्वध्ययनविधिर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्त्तत प्रयोज-
नाभावादित्याशङ्क्याह, विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत, इति
क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापात प्रतिपन्ना विरोधपरिहा-
रेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तः, तन्निर्णयाय
क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति, अवगविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं
विधत्ते । एवञ्च सति अवगविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनाञ्च
विधेयोपकारित्वप्रयोजकत्वं, इत्युपपद्यतेतरां, अध्ययनविधिप्रयुक्तिप-
क्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् क्रतुनष्ठानस्यापि तत्-
प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत । नन्वध्ययनविधे स्त्रैवर्णिकमात्रं
प्रतिनित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत, नान्यथेति चेत् क्रतुवि-
चारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः किं वा ब्रह्मविचारस्य, तत्रा-
द्योऽस्मिन्मतेऽपि सम इत्याह, अतो नित्यक्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति,
यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात् क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ।
द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह, ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति नित्यो
ऽनुषङ्ग इति । ननूक्तरीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वे ऽर्थज्ञानमवि-
हितं स्यात् मैवं, वाक्यान्तरं तद्विधानात्, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
षडङ्गो वेदोऽध्येयो ह्येयश्चेति तद्विधिः, तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययन-
ज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं
शाखान्तरगतं निरुक्तकारो यास्त एवमुदाजहार, अद्यापि ज्ञानप्र-
शंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च, स्थाणुरयं भारहृरः किलाभूदधीत्य वेदं
न विजानाति योऽर्थः; योऽर्थश्च इह * सकलं भद्रमभ्युते, नाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मा यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दधेयं अनभावि-
शुद्धौधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थश्च इत्य-
नैवैवार्थे न वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते, इतरणार्द्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते ।
यो वेदार्थं जानाति, सोऽयमिहलोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति, तथा तेन
ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिकामुद्धिक्छ

ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्म-
णेन च स्पष्टीचक्रः, तदेवाभ्युक्ता ये अर्वाङ्गतवा पुराणे वेदं विद्वांस-
मभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्व्वे अभिं द्वितीयं तृतीयञ्च
हंसमिति । यावती वै देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति,
तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवेदिवे नमस्कृत्यान्नास्त्रीलं कीर्त्तयेदेता
एव देवताः प्रीणातीति । वेदविद्वानर्थाभिज्ञः पुरुषः, सच द्विविधः,
अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः,
पुरातनकाले समुत्पन्ना आसादिश्च, तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामद-
धनमदकुलमदपेताः पण्डितं मन्या ये पुरुषा, अभितो विद्यासु दूष-
यन्ति, ते सर्व्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति, आदित्यापेक्षया द्वितीय-
मभिं दूषयन्ति, तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति, हन्ति, सदा
गच्छतीति हंसो वायुः, अग्न्यादिरूपत्वं वेदविदि आम्नातं, अग्नेर्वायो-
रादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति न केवलमेतदेवतात्वं । किन्तु सर्व्वापि
देवता वेदविदि निवसन्ति, तस्माद्ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा
प्रतिदिनं नमस्कृत्यान्तु तस्मिन् विद्यमानमपि दीर्घं कीर्त्तयेत् । एवं
सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्व्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्थ्यमाणास्तथा
तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृतां तोषयति । नचैतदध्ययनस्यैव
फलमिति शङ्कनीयं, विद्वांसमित्याम्नातत्वात्, अन्यथा वेदमधीयानमि-
त्याम्नायेत, तस्मात् सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोक-
हयेऽपि श्रेयः प्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति, सोऽयं
पुमान् भारमेव हरति, धारयति, स्थाणुरिति दृष्टान्तः किन्नशाखं शुष्क-
मूलं दत्तः स्थाणुशब्देनोच्यते ; सच यथेन्द्रनार्थमुपयुज्यते नतु पुष्पफलार्थं,
तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव नह्यनुष्ठानं स्वर्गा-
दिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते लोकेऽपि
पाठकस्य यावन्ति धनानि पूजा च, ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते ।
किञ्च यदेवत्वमवाचार्थाद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः
पुनरुच्चार्य्यते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति, स्वर्गं न प्रकाशयति, यथा
अभिरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककालं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति
तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं नस्यात् अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त-
नेनेति वेदशब्दनिर्व्वचनं, तथा चोक्तं, प्रत्यक्षेणानुमित्यावा यस्तूपायो
न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन, तस्माद्देदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेद-
त्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किञ्चात्र यास्त्रेण काचिदन्याप्यगुदा-

हृता, उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्विति । उतोतस्मैतन्त्वं
 विसखे जायेवपत्य उग्रतो सुवासा इति । अस्य पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं
 स एव दर्शयति, अप्येकः पश्यन्न पश्यति, वाचमपिच शृण्वन् न शृणो-
 त्वेवमित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति । अस्यार्थः, यः पुमानर्थं न वेत्ति, तं
 प्रति पूर्वार्द्धेन मन्त्रो ब्रूते, एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितः वेदरूपां
 वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति, एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे
 पाठशुद्धेरप्येवमेव कर्त्तुमशक्यत्वात्, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति, स एवैनं भूतिं गमयति, आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति,
 त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः
 कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां
 वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽन्वान् प्रतिगृह्णीयात्,
 तावतो वारुणां स्वतुष्कपालान्निर्व्वपेदित्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिय-
 ह्नीतुरितिः प्रतीयते, मीमांसायान्तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं, तस्मा-
 दुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति,
 अप्येकस्मै तन्त्वं विसख, इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह
 अनया वाचा इति । अस्यार्थः, अपि शब्दपर्याय उतशब्दः, सच पूर्वोक्ता-
 नभिज्ञानवैलक्ष्येनात्र प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात्, यः पुमान् व्या-
 करणाद्यङ्गैः शब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै
 वेदः स्वकीयान्तर्गुं विसखे, स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं, ज्ञानमित्यादिकं
 तात्पर्यव्याख्यानं वेदार्थप्रकाशनक्षमं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरू-
 पया वाचा मन्त्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति, उपमो-
 क्षमया वाचा जायेवपत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः
 कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति, स शृणो-
 तीति तात्पर्यार्थ इत्यर्थं प्रश्नं सेति । अस्यार्थः उत्तमया चतुर्थपादरूपया
 वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते, उग्रतोत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति ।
 यद्यप्यङ्गि गृह्यत्ववेलायां मज्जिनवासाः, तथापि सम्भोगकालेषु कल्या-
 णवासा भवति, तत्र हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति, यथा सपति-
 रेणां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति, किञ्च तयोक्तमर्थं हि बुद्ध्या-
 शृणोति, तथाऽयं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनेपेतः पुरुषो वेदार्थ-
 रहस्यं सम्यक् पश्यति, वेदोक्तञ्च धर्मं ब्रह्मरूपञ्चार्थं हितबुद्ध्या-
 स्वीकरोति, सेयमुक्तवेदार्थाभिज्ञस्य प्रश्नं सेति । पुनरप्युपगन्तरं यास्तु
 उदाजहार, तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय, उतत्वं सत्यं स्थिरपीतमा-

ऊर्जेन हि न्वन्यपि वाजिनेषु । अर्धेन्याचरति माययैषवाचं शुश्रुवां अफ-
लामपुष्पामिति । अयमर्थः पूर्वादाहृताया उतत्वः पश्यन्निद्यादि-
काया ऋचोऽनन्तरमेवास्मात्ता काचिटक्, तस्य पूर्वोक्तमन्वार्थस्य भूयसे
निर्वचनाय सम्पद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति, कथ-
मिति चेत्, तदुच्यते अपिचैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेद-
रूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा, स्तैर्य्यं वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः,
अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदा-
हृतं, यदा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः,
वाचा मिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनास्तेषु मध्ये ऽप्येनं
वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हि न्वन्ति, न केऽपि प्राप्नुवन्ति, तेन सह
विवदितुमसमर्थत्वात्, यन्वन्यः पाठमात्रपरः, पुष्पफलरहितां वाचं
शुश्रुवान् भवति, पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं, उत्तरकाण्डोक्तस्य
ब्रह्मज्ञो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं, तथा वेदानु-
वचनादिधर्मज्ञानं अनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छाजनयति,
तमेवं वेदानुवचनेन आक्षया विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नासत्येनेति श्रुतेः । यथा च फलं त्वमिहेतुः, तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्व-
हेतुः, यत्पूर्वज्ञानेकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वा भवतीति श्रुतेः ।
तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमान् अर्धेन्या मायया सह
चरति, नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीति व्युत्-
पत्त्या धेनुश्चित्यन्ते, पाठमात्रपरमिति वेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञान-
रूपं क्षीरं न दोग्ध्रीत्यधेनुः, अतएवासौ माया कपटरूपा ऐन्द्रजा-
लिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् तथा मायया सह चरन्नयं परम-
पुरुषार्थो न लभ्यत इत्यर्थः, इत्थं यास्तेन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्देदाह-
रणस्य प्रपञ्चितत्वात् । यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्यय-
नवदर्थज्ञानस्यापि विधिरप्युपगन्तव्यः, किञ्च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रती-
ष्टिफलवाक्यं यागतद्देवयोः समानमेवास्मायते, यथाहवा अग्नि-
र्देवानामन्नादः, एवं हवा एष मनुष्याणां भवति, य एतेन हविषा
यजते, यउचैतदेवं वेदेति, अतो यागवत् फलाय स्ववेदनमपि
विधीयते, अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः ।
ननु विद्याप्रशंसति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना
सूत्रितमिति चेत्, अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात्

दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य * चातिपन्नस्य प्रायश्चित्तरूपां वैश्वा-
नरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते, सुवर्गाय
लोकाय दर्शपौर्णमासाविज्येते, इत्येताच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वा-
र्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसो ऽन्य-
परत्वतः । यथा वस्त्वभिधायित्वाप्तत्वभूतार्थवादता । इज्यते स्वर्गलो-
काय दर्शादर्शा यथा तथा । नच भूतार्थवादत्वं पापस्त्रोका अतिर्य-
येति । नच वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं ।
फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वादुदाहृतं चात्र जैमिनिस्त्वचं, फलस्य कर्म-
निष्पत्तैस्तेषां लोकवत् परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
एतच्चास्माभिः, तरति ब्रह्महत्यां योऽन्यमेधेन यजते, य उच्चैनमेवं
वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । कुन्दोमाश्व केवलादनुष्ठानादिधानसहिते
ऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनासौ कुरुते, यश्चेतदेवं वेद, यश्च न
वेद, नाना तु विद्या चाविद्या च, यदेव विद्यया करोति, अज्ञयोपनि-
षदा, तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यङ्गावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन
विवक्षिता, तथापि न्यायः सर्वोऽपि विद्यासु समानः, कुतस्तावति
वेदने तवैषा भक्तिः, इति चेत्, कुतो वा तावान् तवैषोऽत्र देवः, प्रशंसा त्व-
स्माभिर्भृगुसी दर्शिता, निन्दान्तु न क्वाप्युपलभामहे, किन्तु कर्म-
जन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन् सह गच्छति, तथा विद्याजन्यम-
प्यपूर्वं गच्छति । तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ते विद्याकर्मणी
समत्वात्तभते पूर्वप्रज्ञाश्चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहि-
तत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः । विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारि-
ज्ञानमन्तरेण श्रोत्रप्रवृत्त्यभावात्, विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य
व्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनं, व्याख्यानव्याख्येयभावः
सम्बन्धः, ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यप्येतावत् प्रसिद्धं, तथापि वेदस्य
विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात्; अतो वेदस्य
तच्चतुष्टयमुच्यते, वेदेषु पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषय-
स्तयोरनन्यलभ्यत्वात् । तथाच पुरुषार्थानुशासने सूचितं, धर्मब्रह्मणी
वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीये सूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं,
चोदनाप्रमाणमेवेति नियमद्वयं सम्प्रदायविद्भिर्भिहितं, चोदनैवेत्यमु-
मर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं, प्रत्यक्ष-

कृन्दो, ज्योतिषमिति । अथ परा, यथा तदक्षरमधिगम्यत इति साधन-
भूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वं पर-
मपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं । वर्णस्वराद्यु-
च्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते, सा शिक्षा । तथाच तैत्तिरीया उपनि-
षदारम्भे समामनन्ति, शिक्षां व्याख्यास्यामः, वर्णः स्वरः, मात्रा बर्णः,
साम सन्तानः, इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति । वर्णाऽकारादिः सचाङ्गभूत-
शिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः, त्रिषष्टिस्तुःषष्टिर्वा स्वराः स्वायम्भुवे
मताः, प्राकृते संस्कृते चापि स्वराः प्रोक्ताः स्वयम्भुवेत्यादिना । स्वर
उदात्तादिः, सोऽपि तत्रोक्ताः, उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय
इति । मात्रा ऋखादिः सापि तत्रोक्ता, ऋखो दीर्घः ऋत इति कालतो
नियमा अपीति । बर्णं स्थानप्रयत्नौ, तत्राद्यौ स्थानानि वर्णानामि-
त्यादिस्थानमुक्तं, अचोऽस्पृष्टाः, यणस्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ।
सामशब्देन साम्यमुक्तं, अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन
माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनाच्चारणं साम्यं, गीतीशीघ्रीशिरःकम्पी तथा लिखि-
तपाठकः, अनर्थञ्चोऽल्पकण्ठश्च षडङ्गे पाठकाधमाः । गीतीशीघ्रीशिरः-
कम्पीत्यादिनोपास्तुत्वं दृष्टं, त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः, माधुर्यमक्ष-
रव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः
धैर्यं लयसमर्थं च षडङ्गे पाठकागुणाः, इति गुणा उक्ताः । सन्तानसहितो
वायवायाहीत्यत्रावादेशः, इन्द्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः, एतच्च
व्याकरणेऽभिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितं । शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाध-
स्तत्रोदाहृतः, मन्त्रोच्चीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तेन तमर्थमाह
स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । इन्द्र-
शत्रुर्वर्द्धस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्निवर्त्तितेऽर्थे तत्पुरु-
षसमासः, समासस्येति सूत्रेण समासत्वादन्योदात्तेन भवितव्यं, आद्यु-
दात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बज्रवीहित्वा-
दिन्द्रो घातको यस्येति तात्पर्यार्थः सम्पन्नः, तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराध
परिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः । कल्पस्वाश्वलायनापस्तम्बवेधाय-
नादिसूत्रं कल्प्यते, समर्थ्यते यागप्रयोगोऽर्चेति व्युत्पत्तेः । नव्याश्वलायनः
किं मन्त्रकाण्डमनुवृत्त्य प्रवृत्तः किं ब्राह्मणमनुवृत्त्य, नाद्यः, दर्शपूर्णमासौ
व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात्, नञ्प्रिमिण इत्यादयो मन्त्रा
दर्शपूर्णमासयोः कचिदिनियुक्ताः । न द्वितीयः, अभाववैष्णवमेकादशक-
पालं निर्व्वपति दीक्षणीबायामित्वेवं दीक्षणीविष्टेः ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् ।

अत्रोच्यते, मन्त्रकाण्डे ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्ता, नतु यागानुष्ठान-
क्रमेण प्रवृत्ता ब्रह्मयज्ञश्चैवं * विहितः, यः स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं
यजुःसामे वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति, सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपः अभिमील इत्या-
न्नायक्रमेणानुष्ठेयः। तथा सर्वा ऋचः, सर्वाणि यजुषि, सर्वाणि सामानि,
वाचस्तोमे पारिप्लवं शंसन्तीति विधीयते, तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो
नोदियादपि सर्वादाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते, तथा रिच्यत
इव वा एष प्रेवरिच्यते, यो याजयति, यो वा प्रतिगृह्णाति, याजयित्वा-
प्रतिगृह्य वा, अन्नन्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितमित्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु सम्प्रदाय-
पारम्पर्यागतक्रम एवादरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां
श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्रलायना दर्शयति, अतो मन्त्र-
काण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषेत्येत्यादिमन्त्रास्तु कृत्वनुष्ठान-
क्रमेणैवास्माता, इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः, आ-
स्मात्तात्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दोक्षणीयेष्टि-
रपक्रान्ता, तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतत्वेन तदपेक्षत्वा-
दाश्रलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं; अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन
कृत्वनुष्ठानमुद्दिश्योपकरोति, तर्हि प्रवेवाजा इत्यादीनां सामिधेनीना-
मृचामेव विनियोगमाश्रलायनोऽब्रवीत् नमःप्रवक्तु इत्यादयस्त्वना-
स्माताः कुतो विनियुज्यन्त, इति चेन्नायं दोषः, श्रवन्तरसमास्मातानां
ब्राह्मणान्तरे सिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात्,
सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म्मति न्यायविदः, तस्माच्छिज्ञावत्कल्पोऽप्यपे-
क्षितः। व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्च-
यायोपयुज्यते, तथा चेन्द्रवायवयहब्राह्मणे समास्मायते। वाग्वै पराच्य-
व्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमान्मेवाचं व्याकुर्विति, सोऽब्रवी-
द्वरं वृणे, मष्ट्यं चैवैष वायवेच सह गृह्णाता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सह
गृह्णते, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वाग्नु-
द्यत इति। अभिमीले पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले परा-
चीसमुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता, प्रकृतिः प्रत्ययः पदं
वाक्यमित्यादिविभागरहितासीत्, तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एक-
स्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमस्यह्यस्वरूपेण तुल्यस्तामखण्डां वाचं

मध्ये विच्छिद्य ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् ; तस्मादियं वाक् इदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः, रक्षाहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि । लोपा-
गमवर्णविकारक्षो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यति, वेदार्थश्चाध्य-
वस्यति ; तस्माद्रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । ऊहः खल्वपि न सर्व-
लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा निगदिताः, ते चावश्यं यज्ञाङ्ग-
त्वेन यथायथं विपरिणामयितव्याः, तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरि-
णामयितुं, तस्मादध्येयं व्याकरणं । आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन नि-
कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानञ्च षट्त्वङ्गेषु व्याक-
रणं, प्रधानेषु कृतो यत्नः फलवान् भवति, लब्ध्वर्थश्चाध्येयं व्याकरणं ।
बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्धसहस्रं शब्दाशब्दपरायणं प्रोवाच, बृहस्प-
तिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्धसहस्रमध्ययनकालः, अन्तश्च न
जगाम, अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति, स वर्धश्नतं जीवति, तत्र कुतः
प्रतिपदपाठेन सकलपदागमः, कुतस्तरां प्रयोगेनासन्देहार्थं वाध्येयं
व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति, एषतीं स्थूलएषतीमाभिवाख्यो मनङ्गाही-
मालभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि एषन्ति यस्याः सा स्थूल-
एषती, किं वा स्थूला चासौ एषती च स्थूलएषतीति, तान्नावैयाकरणः
स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः ; अथ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बङ्गव्रीहिरिति, इमानि च भूयः शब्दानु-
शासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतं, यस्तु प्रयुङ्क्ते,
आहिताभिरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत्
प्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । अविद्वांसो विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा
इमां चत्वारि उतत्वः सक्तुमिव सारस्वता दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो
असिवरुण तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः ; तस्माद्ब्रा-
ह्मणेन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै स्नेच्छेद्वा एष यदपशब्दः स्नेच्छा-
माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । दुष्टः शब्दः स्वरतो ह स वाग्वपराधाणिः ते
दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुङ्क्तेहीत्यध्येयं व्याकरणं । यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव शब्दते, अनरवाविव शुष्कोन्धोऽनलो ज्वलति किञ्चित्, अवि-
ज्ञातमनर्थकमाध्यगीश्वरीत्यध्येयं व्याकरणं । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेष-
धेयशब्दान्यथावद्वयहारकाले, सोऽनन्तमाप्नोति, जयं परत्र । वाग्यो-

गवित्, दुष्यति चापशब्दैः, को वाग्योगवित् यो हि शब्दान् जानाति, अपशब्दानप्यसौ जानाति, यथैव शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति, अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति; भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः, एकैकस्य हि शब्दस्य बह्वोऽपभ्रंशाः, गौरित्येतस्य शब्दस्य गावो गोणी गौतेत्येवमादयः * । अवाग्योगवित्, अज्ञानं तस्य शरणं, नात्यन्ताज्ञानाय शरणं भवितुमर्हतीति । यो ह्यज्ञानं ब्राह्मणं हन्यात्, सुरां वा पिबेत्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्, एवं तर्हि कः अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित्, ज्ञानन्तस्य शरणं, अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन ज्ञुतिं विदुः कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । विभक्तिं कुर्वन्ति, याज्ञिकाः पठन्ति, प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्या इति । नचान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः श्रव्या कुर्वन्ति, * तस्मादध्येयं व्याकरणं । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति, स आर्त्विजीनो भवति, आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं । चत्वारिंशदङ्गास्त्रयोऽस्य पादा, द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधाबद्धो वृषभो रोखीति महोदेवो मर्त्या आविवेश । चत्वारिंशदङ्गा चत्वारिपदजातानि नामाग्यतोऽपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला, द्वे शीर्षे सुशब्दोऽपशब्दश्च, सप्तहस्तासः, सप्तविभक्तयः, त्रिधाबद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्धयात् सर्वकामानां रोखीति, रौतिः शब्दकर्म्मा, महोदेवो मर्त्या आविवेश, महता देवेन नस्तादात्म्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणं । अथवा चत्वारिवाक्परिमिता पदानि; तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति, ये मनीषिणो मनस ईषिणो मनीषिणो गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति, न चेष्टन्ते, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति, तुरीयं हवा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । उतत्वः पश्यन्नददर्श, वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतोत्वोऽस्मै तन्वं विसखे जायेव पत्य-उग्रतो सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां अविद्वांसमाह्वार्यन्तस्मै अन्यस्मै तन्वं विसखे तनुं विवृणुते, जायेव पत्य उग्रतो सुवासाः, यथा जायापत्येकामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं

विदुष्युते, एवं वाग्विदेसमात्मानं विदुष्युते, वाङ्मो विदुष्युयादित्यधेयं
 व्याकरणं । सक्तुमिव, सक्तुमिव तितउनापुनन्तो यत्र धीरामनसा वाच-
 मक्रत । अत्रासख्यायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।
 सक्तुः सचते उद्धारो भवति * कसतेवास्या द्विपरीतस्य विकासितो
 भवति, तित उपरि पवनं भवति, वाचमक्रत वाचमकृषत सख्यानि
 जानते भद्राह्वेषा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । दशम्यां पुत्रस्य, दशम्यां
 पुत्रजातस्य नाम विदध्यात्, घोषवदाद्यन्ताक्षरमभिनिष्ठान्तं * द्यक्षर
 चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति न चान्तरेण व्याकरणं
 कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं, तस्मादधेयं व्याकरणं । सुदेवो
 अस्मि, सुदेवो अस्मिन्नयस्य यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सुर्मं
 सुशिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, काकुदंजिज्ञा सा अस्मि-
 न्विद्यत इति काकुदं तालु सुर्मिसूया लोहप्रतिमेति, एवं सिद्धे
 शब्दार्थसम्बन्ध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यन्यान्यपि प्रयोजनान्यनुसन्धेयानि ।
 अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते, अर्थावबोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रो-
 क्तान्तिरुक्तं, गौः, म्मा, ज्मा, द्मा, क्षमेत्यारभ्य बसवः, वाजिनः देव-
 पत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातः, तस्मिन् यत्र
 पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते, एतावन्ति पृथिवीनामानि,
 एतावन्ति हिरण्यनामानि, इत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदे-
 तन्निरुक्तं त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं । आद्यं नैघण्टुकं
 काण्डं, द्वितीयं नैगमन्तथा, तृतीयन्दैवतश्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ।
 गौराद्यपारे पर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतं । जहाद्युक्त्वज्जीधान्तं नैगमं
 सप्त चक्षते । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते, अग्न्यादिदेवी
 ऊर्ज्जाङ्गत्यन्तः क्षितिगते गणः । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य दे-
 वताः, सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवतागणा इति । गवादिदेवपत्न्यन्तं
 समाम्नाय मधीयत इति । एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्गो * यत्र
 प्रायेणोपादिश्यते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैज-
 यन्तीहलायुधादिषु दशनिघण्टव इति व्यवहारात्, एवमत्रापि
 पर्यायशब्दसन्ध्यपदेशादाद्यकाण्डस्य निघण्टुकत्वं ; तस्मिन् काण्डे
 त्रयोऽध्यायाः ; ते प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकपालादिद्रव्यविषयाणि

* सुदेवो भवति कां. सं । * द्यक्षरन्तस्याभिनिष्ठान्तं सं, कां ।

* संयोगे कां, सं ।